

В.Г. КОРОЛЕНКО

ХҰРЛАНГАН БОЛАЛАР

ҚИССА

ХҲҮРЛАНГАН БОЛАЛАР

I. Харобалар

Онам олти яшарлигимда ўлган эди. Отам эса, ўз қайғуси билан бўлиб, менинг борлигимни унутиб қўйгандай паришон юрарди. Баъзан у кичкина синглим Соняни эркалар, унга қўлидан келганича ғамхўрлик қиларди, чунки у оймимга ўхшаб кетарди. Мен бўлсам, сахрода ўсган ёввойи ниҳолдек яшардим — ҳеч ким менга меҳрибонлик қилмас, лекин ҳеч ким койимасди ҳам. Мен кўнглим тусаган ишни қилардим, ҳеч ким менга халақит бермасди.

Биз яшаб турган жой Князье-Вено, ёки соддароқ қилиб айтганда Князь шаҳарчаси деб аталарди. У камбағаллашган, аммо мағрур бир поляк қавмига қарашли бўлиб, ғарби-жанубий ўлкадаги шаҳарчаларнинг ҳаммасига ўхшаб кетарди.

Агар сиз шаҳарчага шарқ томондан кириб борсангиз, даставвал шаҳарнинг энг ҳашаматли, нодир биноси — қамоқxonани кўрадингиз. Шаҳар пастликда, моғор босган мудроқ ҳовузлар бўйига жойлашган бўлиб, унга қиялаб кетган тош йўлдан тушиб бориш ва йўлни тўсиб турган эски застрададан¹ ўтиш керак эди. Уйқусираган, инвалид соқчи эринчоқлик билан сизга тўсиқни кўтариб беради. Мана, сиз шаҳардасиз, аммо сиз буни бирданига сезмай қолишингиз мумкин. Кўримсиз деворлар, турли-туман кераксиз буюмлар уюлиб ётган ташландиқ майдонлар ер бағирлаб ётган, дарчалари кичик уйлар билан аста-секин алмаша боради. Кейин Кенг майдонга чиқасиз, майдоннинг у ер, бу ерида яҳудий мусофирхоналарининг дарвозалари кўринади: бу ердаги давлат маҳкамалари оппоқ деворлари ва бир хиллиги билан киши кўнглини ғаш қилади. Кичкина анҳор устидаги ёғоч кўприк арава ўтса, ғичир-ғичир қилиб, худди мункиллаган чолдек у ёқдан-бу ёққа чайқалади. Кўприкнинг нариёғидан яҳудийлар кўчаси бошланади; бу ерда уларнинг магазинларини, боққолчилик дўконларини ва оқ нон сотувчи боққолларнинг соябонли дўконларини учратасиз. Ҳар томондан қўланса ҳид анқийди, ҳамма ёқда исқирт, тупроққа қоришиб ўйнаб юрган тўп-тўп болалар. Лекин яна бир-икки дақиқа ўтади-ю, сиз тагин ўзингизни шаҳар чеккасида кўрасиз. Гўристондаги қайин дарахтлари қабрлар устида аста шивирлашади, шамол эса даладаги бугдой бошоқларини денгиз

¹ З а с т а в а — эски вақтларда шаҳар дарвозаси ҳисобланган. У ерда қоролар туриб, шаҳарга келган йўловчилардан пул йиғишар эди.

тўлқини сингари чайқалтиради, йўл ёқасидаги телеграф симлари мунгли бир оҳангда тинимсиз гувиллайди.

Ҳалиги кўприк тагидан оқиб ўтаётган анҳор суви бир кўлдан чиқиб, иккинчисига қуйиларди. Шундай қилиб, шаҳарча шимол ва жануб томондан катта сув ва ботқоқлик билан қуршалган эди. Кўлларнинг суви йил сайин камайиб, уларни ўт-ўланлар босиб ётарди, кенг ботқоқликда эса баланд ва қалин ўсган қамишлар худди денгиздек мавжланарди. Кўллардан бирининг ўртасида орол бўлиб, у оролда ярим хароба бир кўҳна қалъа бор эди.

Ҳали-ҳали эсимда, мен нураб, омонат турган бу улугвор қалъага доим ҳадиксираб қарардим. Бу қалъа ҳақида бир-биридан ваҳимали ривоят ва ҳикоятлар тарқалган эди. Орол асир тушган туркларнинг меҳнати билан барпо бўлган, деб айтишарди. Шу ерда кўп йиллардан бери турган чоллар: «Бу кўҳна қалъа одам суяклари устига қурилган», дейишарди, шунда менинг, бошқа болалар қатори, кўрқоқ тасаввуримда бу оролни ва ундаги баланд тераклар ҳамда эски қалъани қоқ суяк қўллари билан кўтариб турган ер остидаги минглаб туркларнинг скелетлари намоён бўларди. Шунинг учун ҳам қалъа болаларнинг кўзига янада даҳшатлироқ бўлиб кўринарди; ҳатто куппа-кундузи, ёп-ёруғ бўлса ҳам, қушларнинг чуғурлаши юракка далда бериб турса ҳам, қалъага яқинлашишимиз билан бизни янада кучли ваҳима босарди, — аллақачон ойнаси уриб синдирилган деразалар даҳшатли боқарди; қалъанинг бўм-бўш залларидан аллақандай сеҳрли шитирлашлар эшитилиб турарди: девор ва шифтнинг шувоғи кўчиб тушиб, қаттиқ акс садо берар, шунда биз орқа-олдимизга қарамай тирақайлаб қочардик, аммо яна анча вақтгача қалъа томондан тақиллаган, дўпирлаган овозлар эшитилиб турарди, гўё биров қаҳ-қаҳ уриб кулаётгандай бўларди.

Бўронли куз кечаларида, ҳовузларнинг нариёғидан эсиб келган шамолдан азим тераклар тебраниб шовиллаган чоқда, кўҳна қалъанинг даҳшати бутун шаҳарни қопларди.

Шаҳарнинг ғарб томонида — дўнгликда, чириган буталар ва ўпирилиб кетган қабрлар орасида, кўпдан бери қаровсиз қолган кичкина бир бутхона бор эди. Томининг баъзи ерлари ўпирилиб тушган, деворлари нураган эди; кечалари ундаги мис кўнгироқнинг янгроқ овози ўрнига бойқушларнинг мудҳиш сайраши эшитиларди.

Бир вақтлар бу кўҳна қалъа ҳар қандай камбағал учун ҳам бепул бошпана эди. Ўзига шаҳардан жой топа олмаган ҳар бир киши, қоронғи кечалари ҳаво айниган пайтларда бирон кулба ё бошпана учун арзимаган бир-икки чақа пул топишга ҳам қурби етмаганлар — хуллас, ўзи учун шаҳарда бошпана топа олмаган ҳамма кишилар орол томонга оқиб келишар ва бу шўрпешоналар ўша ердаги харобазорлардан паноҳ топиб, ҳордиқ чиқарарканлар, айни пайтда бундай меҳмондўстлик эвазига улар эски қалъанинг нураган деворлари остида тириклайин кўмилиб қолиш хавфини бўйинларига олардилар. «Қалъада яшаб турибди» деган ибора

ўтакетган қашшоқлик ифодаси эди. Кўҳна қалъа вақтинча қашшоқлашган мирзани ҳам, сўққабош кампирларни ҳам, дарбадар юрган бошпанасиз одамларни ҳам бир хилда меҳрибонлик билан ўз қучоғига оларди. Шу қашшоқларнинг ҳаммаси ҳам нураб кетган бу қалъа ичини янаям бузар — шифти ва полларини синдириб печкага қалардилар; улар алланималарни пиширар, бир нималарни тамадди қилардилар — хуллас, бир илож қилиб, кун кечирар эдилар.

Бироқ вақти келиб, кўҳна харобазорда истиқомат қилиб турган шу одамлар ўртасида низо туғилди. Шунда, бир пайтлар графнинг кичик мансабдаги хизматкорларидан бири бўлган қари Януш ўзини граф мулкининг бошқарувчиси деб кўрсатувчи гувоҳномага ўхшаган қоғоз ёздириб олиб, қалъадаги ҳаётни қайта тузмоққа киришди. Оролдан бир неча кун муттасил шундай шовқин-сурон, шундай дод-фарёд эшитилиб турдики, баъзан ер қаърида — зимистон гўрда ётган турклар чиқиб қолмадимикин, деган хаёлга борарди киши. Аслида эса Януш харобаликда истиқомат қилувчиларни «соф христианлар», шубҳали шахслар деб тоифа-тоифага ажратарди. Оролда тартиб қайта тиклангандан кейин билишса, Януш қалъада кўпроқ граф қавмининг собиқ хизматкорларини ёки ўшандай хизматкорларнинг авлодини қолдирган экан. Булар ҳаммаси энгига эскирган сюртук¹ ва чамарк² кийган, бурунлари бодрингдек катта ва кўқарган, кўлларига эгри-бугри таёқ ушлаб олган чоллар, мутлақо қашшоқлашган бўлишларига қарамай, бир вақтлар ўзлари кийган капор³ ва салопларини⁴ сақлаб қолган шанғи ва бадбашара кампирлар эди. Буларнинг ҳаммаси мустаҳкам оқсуяклар гуруҳи ҳисобланиб, «номдор қашшоқлар» деган номга сазовор бўлган эдилар. Бу чолу кампирлар бегим кунлари ўзига тўқ шаҳарликларнинг уйларига бориб дуои фотиҳа ўқишар, ҳар хил миш-миш, уйдирма гапларни тарқатишар, ўз тақдирларидан нолиб, кўзёш тўқишар, тиланчилик қилишар эди. Якшанба кунлари эса, костёл⁵лар олдида тизилишиб, Исо пайгамбар ва биби Марям ҳақида дуо қилиб, садақа йиғардилар.

Бу ғалаён пайтида орол томондан эшитилиб турган шовқин-сурон мени ва менга ўхшаган бир неча ўртоқларимнинг диққатини ўзига тортди. Биз ҳеч кимга сездирмасдан оролга ўтиб олдик ва йўғон-йўғон теракларнинг орқасига яшириниб, Януш бошчилигидаги бурни қизил чоллар, тасқара ялмоғиз кампирлар тўдасининг қувғинга маҳкум қилинган энг сўнгги аҳолиларни қалъадан суриб чиқараётганларини кузатиб турдик. Кеч кириб

¹ С ю р т у к — илгари вақтларда эркаклар киядиган этаги узун, бели хипча чопон.

² Ч а м а р к — эски замондаги поляклар кийими, кўкрагида тугмалаш учун кўндаланг боғичлари бўларди, бел қисми кенг қилиб тикилади.

³ К а п о р — аёлларнинг қишда киядиган бош кийими — унинг лентадан қилинган боғичи томоқ остидан боғланади.

⁴ С а л о п — аёллар киядиган кенг пальто.

⁵ К о с т ё л — поляк католиклари ибодатхонаси.

келаётган эди. Баланд тераклар тепасидаги қора булутлардан ёмғир томчилай бошлади. Нимадандир чўчиган, ачинарли, таҳқирланган, бахтсиз кишилар жудаям увадаси чиқиб кетган жулдур кийимларига ўралашиб, худди болалар ҳайдаб чиқарган юмронқозиклар сингари орол бўйлаб зир югуришар, яна ҳеч кимга сездирмай, қалъанинг бирон жойига лип этиб кириб олишга уринардилар. Лекин Януш ва қари жодугарлар қичқиршиб, сўкиниб, уларни ҳамма ердан қувиб чиқарар, косов ва таёқлар ўқталиб пўписа қилардилар. Бир чеккада эса миршаб шўппайиб турар, унинг қўлида ҳам катта таёқ бор эди.

Шундан сўнг хўрланган, эзилган бахтсиз кишилар ноилож бўйинларини эгиб, кўприкдан ўтиб кетишардилар, улар бу оролни абадий ташлаб кетарканлар, тез тушиб келаётган кечки қоронғилик қўйнига бирин-кетин кириб, пилч-пилч лой кечиб, кўздан ғойиб бўлардилар.

Шу унутилмас оқшомдан бошлаб, Януш ҳам, илгари менга сал-пал улуғвор бўлиб кўринган қалъа ҳам менинг кўз олдимда ўзининг жозиба қувватини йўқотди. Бир вақтлар мен орол бўйига келиб, узоқдан бўлса ҳам қалъанинг ёмғирда нураб, тусини йўқотган деворларини, йўсин босган эски томини томоша қилишни яхши кўрардим. Эрталаб тонг палласида турли тоифадаги одамлар қалъа ичидан эснаб, йўталиб, қуёшга қараб чўкиниб чиқишганида, мен уларни гўё бутун қалъани чулғаб олган сеҳрли ҳодисалар қуршовида ҳис қилгандай, уларга ҳам қандайдир ҳурмат билан боқардим. Улар кечалари шу қалъа ичида ухлардилар, ойнаси синиб тушган деразалардан кенг залларга ой мўралаган чоқда, ёки бўрон пайтида ғувиллаб шамол кирганда содир бўладиган ҳар бир нарсани улар ўз қулоқлари билан эшитардилар. Илгарилари Януш терак остига ўтириб олиб, етмиш яшар чолларга ўхшаб эзмалик билан бу хароба қалъанинг шонли ўтмиши ҳақида ҳикоя қилишга киришарди. Мен унинг ҳикоясини эшитишни яхши кўрардим.

Лекин ўша унутилмас оқшомдан кейин қалъа ҳам, Януш ҳам менинг кўзимга бутунлай бошқача кўрина бошлади. У эртаси куни орол ёнида мен билан учрашиб қолиб, мени қалъага таклиф эта бошлади ва мамнун бир қиёфада: «Шундай ҳурматли отанинг ўғли» энди қалъага бемалол боравериши мумкин, чунки энди у қалъада боадаб, бамаъни кишилар билан учрашади, деб ишонтира бошлади. У ҳатто қўлимдан етаклаб қалъанинг олдиғача олиб борди ҳам, лекин мен йиғлаб, қўлидан чиқиб қочдим. Қалъани кўришга кўзим йўқ эди. Унинг юқори қаватидаги деразалар тахталар билан беркитилиб ташланган пастки қаватни эса, капор ва салоп кийган кампиршолар эгаллаб олган эдилар. Кампирлар у ердан жуда ҳам бемаъни қиёфада судралишиб чиқишар, менга энсани қотирадиган даражада хушомад қилишар ва овозларининг борича шанғиллашиб, бир-бирларини қарғашарди. Мудҳиш кечаларда туркларнинг додини бериб келган бу қалъа харобаси энди бу кампирларга қандай чидаш бераётганлигига мен жуда ҳайрон

бўлардим. Лекин энг муҳими — бу қалъада ғолиб чиққан кишиларнинг, ўзлари билан бирга истиқомат қилиб турган бечораҳол ҳамхўжраларини қувиб чиқараётгандаги совуқ ва даҳшатли қиёфасини мен ҳеч унутолмадим. Бошпанасиз қолган бу бадбахт кишиларни ўйласам, юрақларим эзилиб кетади.

Оролда юз берган ўзгаришдан кейин шаҳар бир неча кун жуда нотинч бўлди: кечалари итлар ҳуриб чиқар, уй эшиклари ғижирлаб очилар, уй эгалари гўё аллакимларга ўзларининг ҳуш-ёр эканликларини кўрсатмоқчи бўлгандай, кўчага чиқиб, таёқ билан ёғоч тахта деворни тарақлатиб уришарди. Шаҳар кўчаларида, ёмғир шаррос қўйиб турган қоронғи тунда оч-яланғоч кишилар совуқдан дилдирашиб дайдиб юрганини шаҳарликлар биларди; бу одамларнинг қалбида ғазабли ҳис-туйғулар уйғониб қолишидан хавфсираган шаҳар аҳолиси ҳушёр тортиб, уларга пўписа қилар эди. Тун ҳам худди жўрттага қилгандай, авжи муздек ёмғир шаррос ёғаётганда бошланиб, тонг отар чоғида ер бағирлаб сузиб юрган қора булутларни ўз ўрнига қолдириб кетарди. Шамол ҳам бу кўнгилсиз ёмғирли кечада қутуриб дарахт учларини силкитар, дераза дарпардаларини тарақлатиб очиб-ёпар ва менга, ўрнимда ётган чоғимда, иссиқ ўринларидан маҳрум бўлиб, бошпанасиз қолган ўнлаб кишилар тўғрисида ҳикоя қиларди.

Мана, ниҳоят баҳор қишнинг сўнгги ҳамлалари устидан ғолиб чиқиб, қуёш ерни қурутди, шу билан бирга, бошпанасиз дарбадар кишилар ҳам аллақаяёққа ғойиб бўлдилар. Кечалари итлар ҳурмайдиган, уй эгалари ёғоч деворни уриб тақиллатмайдиган бўлди, шаҳарнинг мудроқ ва даққи ҳаёти ўз изига тушиб олди.

Фақат қувғин бўлган бахтсиз кишилар ҳали ҳам шаҳарда ўз йўлларини топа олмаган эдилар. Тўғри, улар энди кечалари кўчама-кўча дайдиб юрмасдилар, одамларнинг гапига қараганда, улар тепаликда, бутхона яқинида жой топишганмиш, лекин уларнинг у ерга қандай қилиб жойлашиб олишганини ҳеч ким аниқ айтолмасди. Фақат ўша томондан бутхонани қуршаб олган тепалик ва жарликлар тарафдан эрталаблари кўриниши жуда ғалати, шубҳали кишилар шаҳарга тушиб келишини, қоронғи тушини билан яна ўша томонга кетиб, кўздан ғойиб бўлишини кўрганлар бор эди. Улар шаҳарга кириб, ҳар томонга тарқалиб кетишар, шаҳарнинг кўримсиз манзарасида қора доғ бўлиб кўринишар, сокин ва мудроқ шаҳарнинг нафратини кўзғатишарди. Шаҳарликлар уларга шубҳа билан ўқрайиб қарардилар. Бу одамлар қалъадаги хушомадгўй, ширинсухан қашшоқларга сира ўхшамасдилар — шаҳар уларни тан олмас, улар ҳам шаҳарликларга қўпол муомала қилар эдилар: улар шаҳарликларга хушомад қилишдан кўра, сўкишни, тилаб олишдан кўра, тортиб олишни афзал кўрардилар. Шуниси ҳам борки, бу жулдур кийинган бебахт, нодон кишилар орасида кўпинча ўз ақл-фаросатларининг ўткирлиги билан ажралиб турувчи, қалъа жамоасининг шуҳра-

тини кўтаришга ҳам лойиқ кишилар учраб турар эдилар, аммо улар қалъада қололмай, бутхонада истиқомат қилувчи демократик жамиятни афзал кўрдилар.

Бу хилдаги кўзга ташланиб турган кишилардан ташқари, бутхона яқинида жулдур кийинган бир тўда аянчли, шубҳали кишилар истиқомат қилишар, улар бозорга келиши билан олиб-сотар аёллар қаттиқ талвасага тушиб қолишар ва худди осмонда калхатни кўриб қолган она товуқ ўз жўжаларини қаноти остига яширгани сингари, молларини қўллари билан беркитардилар. Қалъадан қувилгандан кейин яшаш учун зарур бўлган барча воситалардан маҳрум бўлиб, мутлақо чорасиз қолган бу қашшоқлар ўзаро иноқлашиб, шаҳар ва шаҳар атрофида чакана ўғирлик қилиб юрармиш, деган миш-миш гап ҳам тарқалган эди.

Бу шўрпешона тўданинг ташкилотчиси ва раҳбари, кўҳна қалъадан қувилган одамлар ичида энг ажойиб шахс ҳисобланган пан Тибурций Даб эди.

Драбнинг келиб чиқиши сирли мавҳумот зулматига яширинган эди. Баъзилар уни оқсуяк бўлган, кейин ўз шаънига доғ туширгани учун ўзини яширишга мажбур бўлган, деб айтардилар. Лекин пан Тибурцийни кўринишидан ҳеч ким оқсуяк дея олмасди. У новча бўлиб, қўполлиги шундай юзидан билиниб турарди. Унинг қисқа, малла сочлари тўзғиб турар, тор манглайи салгина дўнг, пастки жағи ва юз ифодаларининг тез-тез ўзгариб туриши маймуннинг юз тузилишини эслатарди; лекин чимирилган қошлари остида чақнаб турган кўзлари кишига тик ва маъюс боқар, бу кўзларда маккорлик аломатлари билан бирга ўткир фаросат, ғайрат ва ақл акс этарди. Унинг юз ифодалари минг хил ўзгарса ҳам, бу кўзлари доимо бир хил маънода боқиб турардилар, ана шундай пайтларда бу ғалати одам башарасини бужмайтирса, билмадим, негадир мени ваҳм босарди. Унинг чеҳрасида доимо оғир ҳасрат аломатлари бордай туюларди.

Пан Тибурцийнинг қўллари қўпол, қадоқ бўлиб кетган, бесўнақай оёқлари худди мужикларникига ўхшарди. Шунинг учун ҳам шаҳарнинг кўпчилик аҳолиси унинг оқсуяклар уруғидан чиққанлигига сира ишонмасди. Лекин ундай десак, бу одамнинг ҳаммага аён бўлган ўткир билимдонлигига нима дейсиз? Пан Тибурций шаҳардаги қовоқхоналарнинг деярли ҳаммасида бочка устида туриб олиб, бозор кунлари тўпланишган хохолларга¹ Цицероннинг² бутун-бутун нутқларини, Ксенофонт³ асарларидан бутун-бутун бобларни насихат тариқасида ёд ўқиб берарди. Хохоллар аслида азалдан хаёлпараст бўлиб яратилганлар, улар бу тушуниб бўлмайдиган, аммо жонли нутқ устида бир илож қилиб шахсий мулоҳаза юритишарди. Даб қўли билан ўз кўксига

¹ Хохоллар — ўтмишда украинларни шундай деб аташарди.

² Цицерон — қадимги Римда машҳур давлат арбоби; унинг нутқлари ноғизлик саноатининг юксак намуналаридан ҳисобланади.

³ Ксенофонт — қадимий грек тарихчиси.

уриб ва кўзларини чақнатиб уларга «patres conscripti»¹ деган сўзлар билан мурожаат қилганида, улар ҳам қовоқларини уйиб бир-бирларига:

— Оббо, баччағар-э, сўкинишини қара!— деб қўярдилар.

Кейин, пан Тибурций шифтга боқиб, узундан-узоқ лотин ўғитларини ёд ўқий бошлаганида, мўйловдор тингловчилар унга ачиниби, гапларини қўрқув аралаш эшитардилар. Шундай чоғларда тингловчиларга, Тибурцийнинг руҳи гўё одамлари христианча гаплашмайдиган аллақандай номаълум мамлакатни кезиб, қандайдир қайғули саргузаштларга рўпара келгандай бўлиб туюларди. Унинг овози худди нариги дунёдан эшитилаётгандай ноаниқ ва дўнғиллаб эшитилар, шунда бурчак-бурчакларда ўтирган кайфи ошиб қолган ароққўр тингловчилар бошларини эгиб, кокилларини² осилтирганча пиқ-пиқ йиғлашган тушардилар:

— О, гапни ҳам қийиб юборди-я, шоввоз, юраклар эзилиб кетди-ку!— дейишаркан, кўз ёшлари узун мўйловларига оқиб тушарди.

Кейин нотик тўсатдан бочкадан сакраб тушиб, овозининг борича хохолаб кулиб юборарди, шунда хохолларнинг гамгин чехралари ёришиб кетар, сахий қўллари чақа олгани кенг шимларининг чўнтагига туша бошларди. Пан Тибурцийнинг фожиали саргузашти хайрли тугаганидан севиниб кетган хохоллар унга ароқ ичиришар, у билан қучоқлашишар, шапкасига эса пуллар жиринглаб тушаверарди.

Пан Тибурций кишиларни ҳайратда қолдирадиган даражада билимдон бўлганидан одамлар оғзида яна янги афсона яратилди. Эмиш пан Тибурций бир вақтлар аллақайси графнинг уйида дастёр бўлиб хизмат қилганмиш-у, граф уни ўз ўғли билан иезуит³ оталар мактабига юборганмиш,— ёш бойваччанинг этигини тозалаш учун, албатта. Бироқ, кейин маълум бўлишича, ёш граф бекор юрганда, унинг малайи бойвачча учун белгиланган бутун донишмандликни ўзлаштириб олган экан.

Яна, пан Тибурций ўз болаларини қаёқдан топганини ҳам ҳеч ким билмасди, лекин бир эмас, иккита боласи борлиги ҳаммага маълум эди: улардан бири етти ёшларда бўлса ҳам, ёшига нисбатан анча баланд бўйли, дуркун ўғил бола, иккинчиси кичкинагина уч яшар қизча эди. Пан Тибурций ўғлини биринчи келган кунларида ўзи билан бирга бошлаб келган эди. Қиз болага келганимизда, унинг бу ерда, Тибурций қўлида пайдо бўлишидан олдин, Тибурций бир неча ой ғойиб бўлиб кетган эди.

Боланинг исми Валеk бўлиб, новчадан келган, қотма, қора соч эди; у баъзан қўлини чўнтагига тикиб олиб, шаҳар кўчаларида ўшшайганча бекор санғиб юраркан, ҳар томонга аланг-

¹ Лотинча — «Сенатор оталар» деган маънони беради.

² Кокил — қадимда украин эрлари сочларини устарада қирдириб, бошнинг тепасида бир тутам соч — кокил қолдираддилар.

³ Иезуит — католик динидаги монахларни шу ном билан аташарди.

ларди; унинг бу тарзда юрганини кўрган оқ нон сотувчи аёлларнинг юраклари шигиллаб кетарди. Қизчани эса одамлар фақат бир ё икки марта пан Тибурцийнинг қўлида кўришди-ю, кейин у қаёққадир ғойиб бўлди, шу-шу қизнинг қаердалигини ҳеч ким билмасди.

Тепаликдаги бутхона ёнида қандайдир ертўлалар борлиги ҳақида миш-миш гап тарқалди; у томонда чиндан ҳам ертўлалар кўп бўлгани учун, бу миш-мишларга ҳамма ишонди, ахир шунча одамнинг ҳаммаси, бирон ерда истиқомат қилаётгандир. Улар одатда кеч кириши билан айнан ўша бутхона томонга кетишарди. У томонга «Профессор» деб лақаб олган, эси сал кирди-чиқди қашшоқ бир чол ҳам ҳорғин судралиб борар, пан Тибурций ҳам тез-тез дадил қадам ташлаб ўша томонга жўнарди. Кимлиги номаълум бошқа одамлар ҳам тушиб келаётган қоронгилик ичида аста ғойиб бўлиб ўша томонга жўнардилар, ана шунда ўнқир-чўнқир лой йўлдан бориб, у одамларнинг қай томонга кетаётганини кузатишга юраги дов берадиган азамат топилмасди. Ҳаммаёғи ўйилиб ётган қабрлардан иборат бу тепалик ёмон от чиқарган эди. Кузнинг ёмғирли кечаларида бу ташландиқ гўристонда яшил ўтлар лип-лип ёнар, бутхонада эса бойқушлар шундай қаттиқ сайрашардики, бу лаънати қушнинг сайрашидан ҳатто довюрак темирчининг ҳам юраги орқасига тортиб кетарди.

II. МЕН ВА ОТАМ

— Яхши эмас, йигитча, яхши эмас! — дерди менга кўпинча қалъали кекса Януш, кўчада — пан Тибурцийнинг нутқини тинглаб турганлар орасида мени учратиб.

Чол шундай деб оппоқ соқолини силкитиб қўярди:

— Яхши эмас, йигитча, яхши эмас, сиз ёмон одамларга қўшилиб қолибсиз!.. Эсиз, яхши отанинг ўғлисиз, эсиз.

Дарҳақиқат, онам ўлиб, отамнинг боши ғамдан чиқмай қолди, мен шундан бери уйда жуда кам бўладиган бўлиб қолдим. Ёзда қоронғи тушиб, қош қорайгандан кейин худди бўри боласидай аста-секин боғ ичидан юриб келардим, отамнинг кўзига кўринмай деб, ўзим ясаган махсус асбоб билан қуюқ шумурт шохларига буркалган деразамни очардим-да, секингина ўрнимга кириб ётардим. Агар ўз беланчагида ётган синглим ҳали ухламаган бўлса, мен нариги хонага, унинг олдига чиқиб, вайсақи қари энагани уйғотиб юбормаслик учун секин-аста бир-биримизни эркалашиб ўйнардик.

Эрталаб, тонг ғира-шира ёришиши билан, уйдагилар ҳали маст уйқуда ётганида, боғдаги қуюқ ва ўсиқ кўкатларнинг шабнамани тўкиб, девор томонга юриб борардим-у, ундан сакраб гушардим-да, кўл томонга йўл олардим, у ерда мени ўзимга ўхшаган зумраша ўртоқларим қармоқ билан кутиб туришарди, ё бўлмаса тегирмон томонга борардим, у ерда энди уйқудан турган тегирмончи тўғонни очган ва шишадек тиниқ сув ўзини тегирмон

паррагига отиб, кундалик вазифасини бажаришга киришган бўларди.

Сувнинг шовиллаб келиб урилишидан уйғониб кетган каттакон тегирмон чархпалаклари ҳам аввалига титрар, гўё уйғонгиси келмагандай эринибгина ўрнидан силжир, лекин бир неча секунддан кейин муздек сув оқимида чўмилиб, оппоқ кўпик сачратиб, гириллаб айлана бошларди. Ундан кейин йўгон ўқлар аста-секин салобат билан ишга тушар, тегирмон ичида эса гилдираклар гувиллар, тегирмон тошлари шитирлаб айланар, дабдаласи чиққан тегирмоннинг туйнукларидан оппоқ ун гарди паға-паға бўлиб чиқа бошларди.

Шунда мен яна нари кетардим. Мен табиатнинг уйғонишини томоша қилишни яхши кўрадим; агар мен мудраб ўтирган тўрғайни чўчитиб юборсам ёки эгат ичида ўтирган қўрқоқ қуённи қувиб чиқарсам, жуда ҳам суюниб кетардим. Мен далаларни кезиб, шаҳар четидаги дарахтзор томонга кетаётганимда бошоқли ўтлару чечакларга қўнган шабнам томчилари ерга дув-дув тўкиларди. Дарахтлар мени эринчоқлик билан уйқусираб, ничирлашиб кутиб олардилар...

Мен анча йўл босиб шаҳарга қайтганимда, ҳали ҳам онда-сонда дераза дарчаларини энди очаётган, уйқусираган одамларни кўрадим.

Мана, охири қуёш ҳам тепалик орқасидан кўтарилди, кўлларнинг нариёгидан гимназистларни дарсга чақирувчи қўнғироқнинг чинқироқ овози эшитилади, шунда мен қорним очганини сезиб, уйга эрталабки нонуштага қайтаман.

Қисқаси, ҳамма одамлар мени дайди, ярамас бола дейишарди, кейин ҳар турли ножўя ишларда мени айбситиб, шунча кўп таъна қилишардики, охири ўзим ҳам шунақа эканлигимга ишонадиган бўлиб қолдим. Отам ҳам бу гапларга ишониб, баъзан мени тарбияламоқчи бўларди-ю, аммо унинг бу уриниши доим муваффақиятсизлик билан тугарди. Отамнинг давосиз дард акс этиб турган жиддий ва маъюс чеҳрасига кўзим тушиши билан мени қўрқув босар ва тилим лол бўлиб қоларди. Мен унинг қаршисида оғирлигимни дам у оёғимга, дам бу оёғимга ташлаб, шимимни гижимлаганча атрофга аланглардим. Баъзан аллақандай нарса юрагимдан отилиб чиқмоқчи бўлгандай туюларди; отам мени бағрига босиб, тиззасига ўтқазиб, эркалашини истардим. Шундай қилса мен бошимни унинг кўксига қўярмидим, кейин, эҳтимол икковимиз ўғил болаю қаттиққўл эркак, икковимиз бошимизга тушган умумий жудоликни хотирлаб йиғлаб юборармидик. Лекин отам худди бошим оша аллақаёқларга тикилаётгандай хира кўзлари билан боқарди менга, шунда ўзимга нотаниш бўлган бу хира кўзлар қаршисида гужанак бўлиб олардим.

— Ойингни эслайсанми?

Эслайсанми дейди-я? О, албатта эслайман! Ҳали-ҳали эсимда, мен кечалари уйғониб кетиб, қоронғида унинг меҳрибон қўлларини пайпаслаб топардим, қўлларига маҳкам ёпишиб олиб, уни

ўпаверардим. Эсимда, унинг касал бўлиб очиқ дераза олдида ўтиргани эсимда, у ғамгин кўзлари билан ажойиб баҳор манзарасини кузатаркан, умрининг бу сўнгги йилида гўзаллик билан видолашаётган эди.

Ҳа, ойимни жуда яхши эслайман! Ешгина, гўзал ойижоним бошдан оёқ гулларга бурканган ҳолда, бўздек оқарган чеҳрасига ажал муҳри босилиб ётган чоқда, мен худда чўчиган ҳайвон боласидек бир бурчакка тикилиб олиб, чақнаб турган кўзларим билан унинг юзига тикилганим эсимда. Ушанда менинг олдимда биринчи марта ҳаёт-мамотнинг барча даҳшатли жумбоқлари ечилган эди.

Энди, кўпинча мен ярим кечада кичик юрагимдан тошиб чиқиб, бутун кўксимни тўлдирган муҳаббат туйғуси билан, лабларимда бахтиёр табассум билан уйғониб кетардим. Шунда мен яна илгаригагидек онажонимни ўз ёнимда деб ҳис қилардим, гўё ҳозир у мени меҳрибонлик билан эркалайдигандек бўларди.

Ҳа, мен уни эслардим!.. Лекин бу баланд бўйли, бадқовоқ кишининг саволига жавобан (мен қанча уринсам ҳам, унинг қалбида ўзимга нисбатан меҳрибонлик ҳиссиётини уйғота олмасдим) яна ҳам жунжикиб, унинг қўлидан ўзимни кичкинагина қўлчамни аста суғуриб олардим.

Шунда у ўкинч ва алам билан юзини тескари бурарди. У менга ҳеч қандай таъсир кўрсатмаётганини, орамизда баланд ғов борлигини сезарди.

Онам раҳматликни отам жуда яхши кўрарди ва шу бахтиёрлигидан менинг дунёда бор-йўғлигимни ҳам унутиб юборган эди. Энди эса отам билан менинг ўртамизда мудҳиш қайғу ғов бўлиб олган.

Бизни бир-биримиздан ажратиб турган ғов тобора кенгая ва чуқурлаша борди. У менинг тентак, адабсиз, тошбағир ва худбин бола эканлигимга яна кўпроқ ишонч ҳосил қила бошлади, мен билан шуғулланиши кераг-у, аммо шуғуллана олмаслиги, мени севиши кераг-у, аммо қалбида бу севгини топа олмаслиги ҳақидаги тушунча унинг менга бўлган кўнглини совута бошлади. Мен ҳам буни сезардим. Баъзан буталар орасига яшириниб олиб, отамни кузатардим, мен унинг хиёбон бўйлаб тобора қадамни тезлатиб, уёқдан-буёққа юрганини ва оғир руҳий азобдан инграганини кўриб ўтирардим. Шунда отамга юрагим ачишиб, раҳмим келиб кетарди. Бир қуни отам қўллари билан бошини сиққан ҳолда скамейкага ўтириб, ҳўнграб йиғлаб юборди, мен чидаб туролмадим, бу одам томонга итараётган мавҳум бир кучга итоат этиб, буталар орасидан йўлкага югуриб чиқдим. Лекин отам оёқ товушларимни эшитиб, менга хўмрайиб қаради ва қўрслик билан:

— Нима керак? — деб мени ҳовримдан тушириб қўйди.

Менга ҳеч нима керак эмас эди. Ўзимнинг жўшқин ҳаракатимдан уялиб кетиб, отам мендаги бу жўшқинликни кўриб қолмасин деб, тез юзимни ўгириб олдим. Мен богдаги қуюқ дарахтлар ора-

сига югуриб бориб, ўт устига ўзимни юз тубан отдим-да, ўкинч ва аламимдан аччиқ-аччиқ йиғлай бошладим.

Мен олти ёшлигимданоқ ёлғизлик азобини торта бошлагандим.

Синглим Соня тўрт ёшда эди. Мен уни жонимдан ортиқ яхши кўрардим. У ҳам мени яхши кўрарди; лекин одамларнинг менга ҳеч эпақага келмайдиган кичкина ўғри деб қарашлари, икковимизнинг ҳам орамизга баланд девор тиклади. Ҳар сафар мен Соня билан қийқиришиб, шўх-шўх ўйнаганимда, доим мудроқ босиб, юмшоқ кўзлари билан ёстиқ учун товуқ патларини юлиб ўтирадиган қари энага, бир зумда уйғониб кетар, менга бир ўкрайиб, Сонямни қўлидан етаклаганича уйга олиб кириб кетарди; шундай пайтларда энага доим талвасага тушган она товуқни эслатар, мен ўзимни йиртқич калхат билан, Соняни эса, кичкинагина жўжа билан тенглаштирардим. Бу менга жуда алам қиларди. Шунинг учун ҳам тез орада Соня билан жинойи ўйинларни ўйнамай қўйганимга, яна бир қанча вақтдан кейин эса, уй ва боғчамизнинг менга бутунлай бегона бўлиб қолганига ҳеч ажабланмасам ҳам бўларди, чунки у ерда ҳеч ким менга ширин гапирмас, эркаламас эди. Мен дайди бўлиб қолдим. Ўша вақтларда бутун вужудим ҳаётга бўлган ғалати бир ҳиссиёт билан ҳаяжонланарди. Мен ўзимни бу улкан ва нотаниш оламнинг аллақасерида, — боғимизнинг чириган деворларидан ташқарида бирор бир янгилик топаётгандек ҳис қилардим; гўё мен бирон нарса қилишим керак, унга қурбим ҳам етарди-ю, аммо нима қилишимни аниқ билмасдим. Мен доим товуқ патларига ўралашиб ўтирадиган энагадан ҳам, кичкинагина боғчамиздаги олма дарахтларининг менга таниш бўлган эринчоқ пичирлашларидан ҳам, ошхонада гўшт қиймалаётган пичоқнинг тўқ-тўқ овозидан ҳам беихтиёр ўзимни олиб қочадиган бўлиб қолдим. Ўша вақтдан бошлаб, менинг таърифимни қилишганда айтиладиган ёмон сўзларга яна «кўча боласи» ва «дайди» деган отлар қўшилди; лекин мен буларга ҳеч эътибор бермасдим. Мен, тўсатдан қуйиб юборган жалага, ёки бирдан бошланган жазирама иссиққа қандай чидасам, бу таъналарга ҳам шундай чидадим, уларга кўникиб қолдим. Мен одамларнинг панд-насиҳатларига хўмрайиб туриб қулоқ солардим-у, кейин яна ўз билганимни қилардим. Кўчаларда санғиб юриб, ҳамма болаларга ўхшаб шаҳарчанинг оддий ҳаёти ва унинг кўримсиз кулбаларига назар ташлардим, тошйўл ёқалаб кетган симларнинг гувиллашига қулоқ солиб, узоқ ва йирик шаҳарлардан бу симлар орқали хабарлар оқиб бораётганини билишга уринардим, ё бўлмаса буғдой бошоқларининг шитирлашига ва баланд гайдамак дўнгликларидан эсган шамолнинг пичирлашига қулоқ солардим. Мен мудҳиш ҳаёт манзаралари қаршисига неча бор кўзларимни катта очиб анграйиб қолардим, неча бор кўрқув ичига тўхтаб қолардим... образ кетидан образ, таассурот кетидан янги таассуротлар хотирамда чуқур из қолдириб борди; мен, ўзимдан анча катта бўлган болалар ҳам кўрмаган жуда кўп ажойиб нарсаларни кўрдим.

Ниҳоят, мен шаҳарнинг энг чеккаларидаги ифлос тор кўчаларгача кезиб чиқдим, шундан кейин узоқда, тепаликда кўриниб турган бутхона томонга кўзим тушди. Аввалига мен чўчиган қайвон боласидек тепаликнинг ҳар томонидан унга яқинлашиб кўрдим-у, ёмон от чиқарган тепаликка чиқишга юрагим дов бермади. Лекин бу жой билан кўпроқ танишганим сари, кўз олдимда сокин қабрлар ва синган бутлар намоён бўла бошлади. Ҳеч қаерда ҳеч қандай турар жойдан асар ҳам йўқ, тирик жон ҳам кўринмасди. Ҳаммаёқ жимжит, сокин, хилват ва бўм-бўш эди. Фақат бутхонанинг ўзи гўё бирон қайғули ўй ўйлаётгандек ойнаси синган дераза кўзларини ўшшайтириб турарди. Мен бутхонани бошдан-оёқ текшириб чиқдим. Унинг ичига кириб, у ерда ҳам чанг-тўзондан бўлак ҳеч нима йўқлигига ишонч ҳосил қилгим келди. Лекин ёлғиз ўзим учун бундай экскурсия ҳам кўрқинчли, ҳам ноқулай бўлганидан, шаҳар кўчаларида санғиб юрган боқимсиз болаларни йиғиб, уларни бўлка нон ва боғимиздаги олмалар билан боқишга ваъда бердим ва улардан уч кишилик кичик отряд тuzдим.

Ш. МЕНИНГ ЯНГИ ТАНИШЛАРИМ

Биз экскурсияга тушликдан кейин чиқдик, тепа этагига келиб, зовур қазимоқчи бўлган одамларнинг белкураклари ва баҳор ёмғиридан ўпирилиб кетган қияликлардан тирмашиб чиқа бошладик. Кўчклар тепаликнинг ёнбағрини шип-шийдам қилиб яланғочлаб қўйганидан, баъзи ерларда, тупроқ орасидан чириган оппоқ суяклар кўриниб қоларди. Битта жойдан ҳатто ёғоч тобут туртиб чиқиб турарди, бошқа бир ерда одамнинг бош чаноғи тишини иржайтириб ётарди...

Ниҳоят, биз бир-биримизга ёрдамлашиб, шоша-пиша энг охириги ўпирилган ердан тепа бошига чиқиб олдик. Қуёш ғарбга оға бошлаган эди. Унинг қийғоч шуъласи кўҳна қабристондаги ям-яшил майсаларни олтиндек товлантирар, қийшайиб қолган бутлар билан ўйнар, бутхонанинг ойнаси бутун қолган деразаларидан ранг-баранг тусда товланарди. Ҳаммаёқ сув қўйгандек жимжит, ташландиқ гўристонда сокинлик ва осойишталик ҳукм сурарди. Бу ерда бизга на бошчаноқлар, на суяклар ва на тобутлар кўринди. Бир текисда ўсган яшил ва барра ўт ўлимнинг барча даҳшат ва хунукликларини меҳрибонлик билан ўз бағрига яширган эди.

Биздан бошқа ҳеч ким кўринмасди; фақат чумчуқлар атрофимизда чирқиллашар, қалдирғочлар ўт босган қабрлар, оддий бутлар ва харобага айланаётган тош сағаналар қуршовида ғамгин шўппайиб турган бутхона деразаларидан сайрамай учиб кириб-учиб чиқиб турардилар, сағана вайроналари орасидаги ерларни қалин ўт босган, у ерда айиқтовон, себаргу бинафшалар ранг-баранг товланиб турарди.

— Ҳеч ким йўқ,— деди ҳамроҳларимдан бири.

— Кун ботяпти,— деди бошқа бири қуёшга қараб, лекин қуёш ботаётган йўқ эди, балки у эндигина тепа бошига келган эди.

Бутхона эшиги тахталар билан маҳкам қилиб михлаб ташланган, деразалари эса жуда ҳам баланд эди; лекин мен ўртоқларим ёрдамида деразага чиқишни ва бутхона ичини кўздан кечиришни ўйлаб қўйган эдим.

— Қўйинглар шуни!— деди қўрқиб қолган ҳамроҳларимдан бири ва менинг қўлимдан маҳкам ушлаб олди.

— Тур-э, ҳезалак!— деб қичқирди қўшинимиздаги энг катта бола ва дарров энгашиб туриб берди.

Мен дадиллик билан унинг устига чиқдим, кейин у аста-секин қаддини ростлаган эди, мен унинг елкасига туриб олдим. Шу йўсинда мен осонлик билан дераза ромига қўл чўзиб унинг мустаҳкамлигини синаб кўрдим-да, тирмашиб деразага чиқиб, ўтириб олдим.

— Ҳа, нима бор экан?— дея пастдагилар қизиқишиб сўрай бошладилар.

Мен индамадим. Кейин энгашиб, бутхона ичкарасига қарадим, ташландиқ ибодатхона тантанали сукутга чўмган эди. Бу баланд ва тор бинонинг ички қисмида ҳеч қандай безак ҳам, анжом ҳам йўқ эди. Кечки қуёш нурлари очик деразалардан ичкарига тушиб, шуваляб тушган кўҳна деворларга олтин нур таратарди. Мен тамбалаб ташланган эшикнинг ички томонини, ўпирилиб тушган болохоналарни, гўё ғоят оғир юк остида гандираклаб кетаётгандек уваланиб тўкилаётган устунларни кўрдим. Бутхона бурчакларини одатда кўҳна биноларнинг ҳаммасида бўлганидек ўргимчак инлари босиб кетган ва у ерларда зулмат ҳукм сурарди. Деразадан полгача бўлган масофа, ташқаридаги майсагача бўлган масофадан хийла чуқурроққа ўхшаб туюлди. Мен ичкарига гўё полда сочилиб ётган ғалати шаклдаги аллақандай буюмларнинг нималигини ажратолмадим.

Бу орада, ташқарида мендан гап кутиб туравериш ўртоқларимнинг жонига тегди шекилли, улардан бири боя мен қилгандай ёнимдаги дераза ромидан ушлаб осилиб олди.

— Анови нимади?— деб сўради у қизиқсиниб, минбар яқинида ётган қора нарсага ишора қилиб.

— Попнинг қалпоғи.

— Йўқ, челақ.

— Бу ерда челақ нима қилади?

— Эҳтимол, бир вақтлар исириқ тутатиш учун чўғ солиб юришгандир.

— Йўқ, ростакам қалпоққа ўхшайди. Ҳа, кўрсак ҳам бўлади-ку. Кел, камаримизни дераза ромига боғлаймиз-да, сен шунга осилиб ичкарига тушасан.

— Хо, нега энди мен тушар эканман!.. Хоҳласанг ўзинг тушавер.

— Майли! Мени тушолмайди деб ўйлайсанми?

— Тушавер, деяпман-ку!

Мен шу биринчи рағбатлантирувчи сўзлар таъсирида, иккита камарни бир-бирига маҳкам боғлаб, ромга илдим, сўнг унинг бир учини ўртоғимга тутқазиб, пастга сирганиб туша бошладим. Оёғим полга тегиши билан эгим жимирлаб кетди, лекин оғайнимнинг тепадан очиқ юз билан энгашиб қараб туриши менга далда берди. Ботинка пошнамнинг полга тақ этиб тегиши, бўм-бўш бутхона гумбази остида, унинг зулмат қоплаган бурчакларида акс садо берди. Бир гала чумчуқлар болохонага қурган инларидан чиқиб, каттагина бўлиб тешилган том ковагидан ташқарига учиб чиқиб кетди. Биз чиққан дераза ёнидаги деворда бошига тоғолча шохидан гулчамбар таққан соқолли бир одамнинг шиддатли қиёфаси менга тикилиб турарди. Бу — боши шифт тагида эгилиб турган, оёқ-қўлидан михланиб бутга қоқилган Исо пайғамбарнинг улкан сурати экан.

Мени ваҳм босди; дўстимнинг кўзлари зўр қизиқсиниш ва ачиниш билан боқарди.

— Бориб кўрасанми? — деб сўради у паст овоз билан.

— Бораман, — дедим мен ҳам паст овоз билан, ўзимни босиб олишга уриниб. Лекин шу пайт мутлақо кутилмаган воқеа юз берди.

Аваллига бир нарсанинг тарақлагани ва болохона деворидан тупроқнинг шувиллаб тўкилгани эшитилди. Тепада алланарса типирчилай бошлади, чанг ва тўзон кўтарилди, кейин кулранг тусдаги каттакон бир маҳлуқ қанотларини қоқиб том тешиги томон учди. Бутхонанинг гўё бир зумда зулмат чуллагандек бўлди.

Каттакон қари бойқуш бизнинг келишимиздан бесаранжом бўлиб, қоронғи бурчакдан отилиб чиққан, туйнукдан учиб, мовий осмон рўбарўсига келганда кўзга бир ташланиб қолган эди.

Мени титроқ босди.

— Торт мени! — деб қичқирдим ўртоғимга, камар учидан ушлаб олиб.

— Қўрқма, қўрқма! — деб тинчита бошлади у мени тортиб чиқаришга уринаркан.

Лекин шу пайт тўсатдан унинг башараси қўрқувдан бужмайиб кетди; у чинқириб юбордию бир зумда деразадан сакраб тушиб, кўздан ғойиб бўлди. Мен беихтиёр орқамга ўгирилдим-у, ғалати бир ҳодисани гувоҳи бўлдим, бу ҳодиса мени қўрқитишдан кўра кўпроқ ажаблантирган эди.

Боя қаллоқми, челақми, деб баҳслашганимиз қора буюм, аслида хурмача бўлиб чиқиб, лип этиб кўтарилдию кўз олдимда минбар остига кириб ғойиб бўлди. Мен фақат кичкинагина, гўё гўдак боланикига ўхшаган қўлни кўриб қолдим.

Шу пайт хаёлимга нималар келганини айтиб беришга ожизман; мен кечирган ҳиссиётни ҳатто қўрқув деб ҳам айтиб бўлмайди. Мен ўзимни нариги дунёда деб ҳис қилган эдим. Аллақайёқдан — гўё нариги дунёдан келгандай бир неча секунд мобайнида қулоғимга учта боланинг ҳаяжон билан югуриб бораётган оёқ товушлари эшитилиб турди. Лекин кўп ўтмай, у овозлар ҳам

тинди. Мен ёлғиз ўзим эдим; аллақандай ғалати ва тушунтириб бўлмайдиган ҳодисалар сабабли ўзимни гўё қабр ичида деб ҳис қилдим.

Мен вақтнинг нима эканини унутган эдим, шунинг учун минбар остида кичик боланинг аста-секин гапира бошлаганини эшитганимда, орқадан қанча вақт ўтганини айтолмайман:

— Нега у қайтиб чиқиб кетмаяпти?

— Кўраяпсан-ку, қўрқиб кетди.

Биринчи бўлиб гапирган жуда ҳам ёш болага, иккинчиси эса, мен тенги болага ўхшарди. Назаримда, эски минбар остидаги туйнукдан икки жуфт қора кўз мўралаб тургандай туюлди.

— Энди у нима қилади?— яна пичирлаган овоз эшитилди.

— Сабр қил,— деди каттароқ ёшдаги боланинг овози.

Минбар остида нимадир қаттиқ типирчилай бошлади, минбар хатто чайқалиб кетгандай ҳам бўлди, худди шу пайт унинг остидан бир бола чиқди. Бу бола тўққиз ёшлар чамасида, мендан анча баланд, қотмадан келган ва новдадек ингичка бўлиб, эгнида исқирт кўйлак, қўлларини эса тор ва калта шимининг чўнтагига тикиб олган эди. Унинг хаёлчан қора кўзлари устида тим қора жингалак сочлари пахмайган эди.

Ҳеч қутилмаганда антиқа йўл билан пайдо бўлган бу нотаниш бола гарчи бозоримиздаги урушқоқ болалар сингари мен томонга бепарво кеккайиб яқинлашаётган бўлса ҳам, мен бу хилватгоҳда одам боласини учратганимдан анча дадиллашдим. Боланинг орқасидаги минбар остидан, аниқроғи бутхона полидаги қавақдан мўралаб турган афти исқирт, малла соч яна бир қизалоқни кўрганимда эса, ўзимни бутунлай тутиб олган эдим. Мен ҳам девор тагидан бир неча қадам олдинга юриб бориб, қўлларимни чўнтагимга тикдим. Бу билан мен рақибимдан асло қўрқмаётганимни, ҳатто қисман ундан нафратланаётганимни ҳам кўрсатмоқчи эдим.

Биз изма-из туриб олиб, бир-биримизнинг кўзимизга тикилдик. Бола менга бошдан-оёқ разм солиб чиқиб:

— Нега бу ерга келдинг?— деб сўради.

— Ўзим,— деб жавоб қайтардим.— Ишинг нима?

Рақибим гўё чўнтагидан қўлини олиб, мени урмоқчи бўлгандай елкасини бир учуриб қўйди.

Мен тап тортмасдан туравердим.

— Мен сенга кўрсатиб қўяман!— деб дўқ қилди у.

Мен кўкрагимни кериб дедим:

— Қани ур... уриб кўр-чи!

Қалтис фурсат эди; орамизда бўладиган муносабат ҳозир шу фурсатга боғлиқ эди. Мен шуни кутардим, аммо рақибим ҳам менга синовчан кўзлари билан тикилганча, жилмайиб турарди.

— Мен, оғайни, ўзим ҳам... ҳалиги...— дедим мен энди анчагина юмшаб.

Бу орада қиз бола чиллакдек ингичка қўлларини бутхона полига тираб, туйнукдан чиқишга уринарди. У ҳар қадамда турти-

ниб йиқилиб, яна ўрнидан туриб, ниҳоят атак-чечак қилиб бола томонга юриб кела бошлади ва боланинг олдига келиб, уни қучоқлаб олди-да, ажабланган ва бир оз қўрққан кўзларини менга тикди. Қизчанинг келиб қолиши жанжалнинг олдини олди; боланинг бу аҳволда мен билан олиша олмаслиги турган гап эди, мен эсам, жуда ҳам ҳимматли бўлганим учун, унинг ноқулай вазиятда турганидан фойдаланиб қолишни инсофдан эмас деб ҳисобладим.

— Отинг нима?— деб сўради бола қўли билан қизчанинг малла сочини силаркан.

— Вася. Сеники-чи?

— Мен Валекман... Сени танийман: қўл ёқасидаги боғчада турасан. Боғларингда катта-катта олмалар пишади.

— Ҳа, гапинг рост, бизнинг олмаларимиз ширин... Ёйсанми?

Мен чўнтагимдан иккита олма олдим, бу олмалар боя шармандаларча қочган лашкаримнинг улуши эди. Мен битта олмани Валекка, иккинчисини қизалоққа узатдим. Лекин, у Валекка ёпишиб юзини беркитди.

— Қўрқяпти,— деди Валек ва ўзи олмани олиб қизга берди.

— Нега бу ерга кирдинг? Мен сенинг боғингга кирганмидим?

— Сен ҳам боравер. Қайтага хурсанд бўламан,— дедим самийлик билан.

Менинг бу жавобимдан Валек ҳайрон бўлиб ўйлаб қолди.

— Мен сенинг тенгинг эмасман,— деди у маъюслик билан.

— Нега энди?— дедим мен унинг сўз оҳангидаги маъюсликдан қаттиқ ранжиб.

— Сенинг отанг — пан судья.

— Нима қипти?— дедим ҳайрон бўлиб.— Сен ахир отам билан эмас, мен билан ўйнайсан-ку.

Валек бош чайқади.

— Тибурций юбормайди,— деди у, кейин гўё бу ном унга бирон нарсани эслатгандай, тўсатдан гапира кетди.— Менга қара... сен яхши болага ўхшайсан, лекин бу ердан кетсанг яхши бўларди. Агар Тибурций кўриб қолса, ишинг чатоқ бўлади.

Мен Валекка чиндан ҳам бу ердан кетишим кераклигини айтдим. Қуёшнинг сўнгги нурлари бутхона деразалари орқали чиқиб кетиб борарди, шаҳар ҳам анча узоқ эди.

— Бу ердан қандай чиқиб кетаман?

— Сенга йўл кўрсатаман. Биз бирга чиқамиз.

— У-чи?— деб бармоғим билан кичкина хонимга ишора қилдим.

— Марусями? У ҳам биз билан бирга чиқади.

— Қандай қилиб, деразадан-а?

Валек ўйланиб қолди.

— Йўқ, гап бундай: мен сени деразага чиқишингга ёрдамлашиб юбораман-да, кейин ўзимиз бошқа йўл билан чиқамиз.

Мен янги дўстимнинг ёрдами билан деразага чиқдим. Камарни ечиб, уни ром бандига ҳалқа қилиб солдим-у, унинг икки учи-

дан ушлаб, осилиб ерга туша бошладим. Кейин камарнинг бир учини қўйиб юбориб, ерга сакраб тушдим-да, уни тортиб олдим. Валек билан Маруся мени ташқарида, девор тагида кутиб туришарди.

Қуёш эндигина тепалик орқасига ботган эди. Шаҳар бинафшаранг туман қўланкасига чулганган, фақат оролдаги баланд теракларнинг учлари ботаётган қуёшнинг сўнгги нурларида олтиндек товланиб турарди.

Мен ўзимни гўё бир суткадан буён шу ерда, кўҳна қабристонда бўлгандек, гўё бу ерга кеча келгандай ҳис қилардим.

— Қандай яхши!— дедим мен ўзимни кечки салқин қўйнида ҳис қилиб, шабададан тўйиб-тўйиб нафас оларканман.

— Бу ер зерикарли...— деди Валек ғамгин оҳангда.

— Ҳаммангиз шу ерда турасизми?— деб сўрадим, учовимиз тепаликдан тушиб келаётганимизда.

— Шу ерда.

— Уйингиз қаерда?

Мен болаларнинг уйсиз яшашларини ҳеч тасаввур қилолмасдим.

Валек одатдагича маъюс жилмайиб қўйди-да, жавоб қайтармади.

Биз тик ўпирилиб тушган жойлардан ўтмадик, чунки Валек бошқа бирмунча қулай йўлни биларкан. Биз қуриб қолган ботқоқдаги қамишлар орасидан ўтдик, ирмоқ устига ётқизилган юпқа тахталардан юриб ўтиб, тепа этагига, текис сайҳонликка тушдик.

Шу ерда хайрлашишимиз керак эди. Янги дўстим билан қўл сиқишиб хайрлашарканман, қизга ҳам қўлимни узатдим. У ўзининг зиғирдек қўлини менга мулойимлик билан чўзиб, кўк кўзлари билан пастдан юқорига қараркан:

— Яна келасанми?— деб сўради.

— Келаман,— дедим мен,— албатта келаман!..

— Майли,— деди Валек ўйчанлик билан,— келавер, лекин бизникилар шаҳардалик чоғида келгин.

— «Бизникилар» деганинг ким?

— Ўзимизникилар-да... Ҳамма: Тибурций, «профессор»... айтмоқчи, у бизга халақит қилмайди ҳам.

— Яхши. Мен улар шаҳардалик вақтида келаман. Ҳозирча хайр!

— Ҳой, шошма!— деб қичқирди орқамдан Валек, мен бир неча қадам нарига бориб қолган эдим.— Бизнинг олдимизда бўлганинг тўғрисида бошқаларга гапириб юрмайсанми тагин?

— Ҳеч кимга айтмайман,— дедим қатъий қилиб.

— Жуда соз! Бояги тентак болалар ҳадеб ғиш-ғиш қилаверишса, ажина кўрдим, деб қўя қол.

— Хўп, шундай дейман.

— Хайр бўлмаса!

— Хайр.

Мен ўз боғимиз деворига яқинлашганимда Княжье-Вено қуюқ

зулматга бурканган эди. Қалъа тепасида митти ёйдек ой кўринди, кўкда юлдузлар чарақлай бошлади. Эндигина девордан ошмоқчи бўлиб турган эдим, кимдир қўлимдан ушлаб олди.

— Вася, дўстим,— деб ҳаяжон билан пичирлай бошлади қочоқ ўртоғим,— Қандай қилиб сен?.. Оббо, дўстим-э!

— Мана, кўриб турибсан-ку... Сенлар бўлсаларинг, ҳамманг мени ташлаб қочдиларинг!

У уялганидан ерга қаради, лекин ундаги синчковлик ҳиссиёти, уятдан устун чиқди шекилли, яна мендан сўради:

— У ерда нима бор экан?

— Нима бўларди!— дедим мен уни шубҳага солмайдиган оҳангда.— Албатта, жинлар-да... Сенлар бўлсаларинг қўрқоқ экансанлар.

Кейин мен уялиб қолган ўртоғимга қўл силтаб деворга тармашиб чиқа бошладим.

Яна чорак соатдан кейин мен маст уйқуда ётардим, тушимда чинакам жинларни кўрдим, улар қора туйнукдан шўх-шўх ирғишлаб сакраб чиқишарди. Валеk уларни тол чивиқ билан қувар, Маруся қувноқ кўзларини чақнатиб, ҳадеб кулар ва чапак чаларди.

IV. ТАНИШИШ ДАВОМ ЭТАДИ

Шу кундан бошлаб мен туну кун янги дўстларим ҳақида ўйлайдиган бўлиб қолдим. Мен кечқурун ётар чоғимда ҳам, эрталаб ўрнимдан тураётганимда ҳам, тепаликка боришим ҳақида ўйлардим. Энди мен шаҳар кўчаларида фақат битта мақсад билан, яъни Януш «ёмон муҳит» деб таъбирлаган кишиларнинг ҳаммаси шу ердами, йўқми, деган мақсадда дайдиб юардим. Агар мен Тибурцийнинг ўз тингловчилари орасида ваъзхонлик қилаётганини, унинг тўдасидаги шубҳали, номаълум шахсларнинг бозорда изғишиб юрганини кўрсам, чўнтақларимни олма ва ширинликларга тўлдириб олиб, ботқоқликдан ўтардим-у физиллаганча тепалик томонга, бутхонага югурардим; мен ўз боғимиздан истаганимча олма узиб олишим мумкин эди, ширинликларни эса, доимо янги дўстларим учун асраб, йиғиб юардим.

Умунан олганда, анча сипо кўринувчи Валеk, катта кишиларга хос феъли билан кўнглимда ўзига нисбатан ҳурмат туйғусини уйғотарди. У мен олиб борган совғаларни эътиборсизлик билан олар ва кўпинча синглисига бериш учун қаёқларгадир яшириб қўярди, лекин Маруся ҳар сафар борганимда нимжон қўлчалари билан чапак чалар, кўзлари севинчдан чақнаб кетарди, қизчанинг рангпар юзларига қон югурар, у куларди, ўз нафсимиздан воз кечиб кичик дўстимиз учун сақлаган конфетларимиз эвазига бизнинг қалбларимизда унинг кулгиси акс садо бериб янграрди.

Бу — қуёш кўрмай ўсган гулни эслатувчи рангсиз, нимжон қизча эди. У тўрт ёшга тўлган бўлишига қарамай, қийшиқ оёқлари чалкаша-чалкаша зўрға юрар, худди нозик хасдек

ҳар томонга чайқаларди; унинг қўллари ингичка, шишадек тиниқ эди: боши худди чучмоманинг боши сингари ингичка бўйни устида уёқ-буёққа тебраниб турарди; кўзлари баъзан катталарникига ўхшаб шу қадар маъюс боқар, унинг жилмайиб туришлари эса, онамнинг сўнги кунларини шу қадар эслатардики, кўриб кўнглим эзилиб кетар, кўзларим жиққа ёшга тўларди. Онам ўша пайтларда очик дераза қаршисида жимгина ўтирар, шамол унинг малларанг сочларини тўзғитарди.

Мен Марусяни беихтиёр ўз синглим билан таққослай бошладим; улар тенгқур эдилар, лекин менинг Соням лўппигина ва миқти қиз эди. У жуда чаққон югурар, ўйинга берилиб кетган чоғларида қўнғироқдек жарангли овоз билан кулар, у ҳамма вақт чиройли кўйлақлар кияр, оқсоч хотин ҳар куни эрталаб унинг қора сочларига қизил лента тақиб қўярди.

Менинг кичик дўстим Маруся эса, деярли ҳеч чопмас, камданкам куларди; бордию кулса, унинг кулгиси жуда ҳам кичкина кумуш қўнғироқчанинг овозидек ўн қадам наридаги одамга ҳам зўрға эшитиларди. Унинг кўйлаги исқирт ва эски эди, сочида лента йўқ эди, лекин сочи Соњяникига қараганда бирмунча қуюқ эди, Валек эса унинг сочларини ҳар куни эрталаб моҳирона ўриб қўярди, бу мени ажаблантирарди.

Мен учига чиққан тўполончи эдим. «Бу йигитчанинг қўл-оёқларига симоб қуйилган», дейишарди; катталар қачон ва қай тақлидда мени операция қилиб текшириб қўришганини яхши эслай олмасам ҳам, ўзим тўғримда айтилган бу гапга ишонардим. Мен янги танишларим орасида ҳам шўхлик қилиб, уларни ҳам жонлантириб юборардим. Мен Валек билан Марусяни ўйинга тортиш учун бутун бутхонани бошимга кўтариб, баъзан шунақанги қаттиқ кичқирардимки, эски бутхона бино бўлиб бунчалик кучли акс садони эшитмаган бўлса керак. Лекин уларни ўйинга тортиш жуда қийин эди. Валек менга ва қизчага жиддий тикилиб турарди, бир марта мен Марусяни ким ўзарга югурамиз деб таклиф қилганимда Валек:

— Йўк, ҳозир у йиғлаб юборади, — деган эди.

Чиндан ҳам бир кун мен уни югуришга мажбур этганимда, Маруся орқасидан чопиб бораётганимни эшитиб, бирдан менга ўгирилди-да, худди ўзини ҳимоя қилаётгандай, нозик қўлларини боши устига кўтариб, гўё тузоққа тушган қуш боласидай, нажотсиз термулганча, ҳўнграб йиғлаб юборди. Мен бутунлай гангиб қолдим.

— Ана кўрдингми? — деди Валек. — У ўйинни ёмон кўради.

Кейин у Марусяни ўт устига ўтқазиб, олдига гул териб ташлади; қизча йиғидан тўхтади, ўсимликларни аста-секин сараларкан, олтинранг айиқтовон гулига қараб бир нималар дер, кўм-кўк чучмомаларни лабларига олиб борарди. Мен ҳам жим бўлиб, Валек билан бирга қизчанинг ёнига ёнбошладим.

— Нега у бунақа-я? — деб сўрадим мен ниҳоят, кўзим билан Марусяга ишора қилиб.

— Ғамгин, дейсанми?— деб сўради Валек, кейин билагон одамдек ишонч билан гапда давом этди.— Бу, мен сенга айтсам кулранг тошнинг асорати.

— Ҳа,— такрорлади қизча худди кучсиз акс садо сингари,— кулранг тошнинг асорати.

— Қанақа кулранг тош?— сўрадим мен тушунмай.

— Кулранг тош унинг умрини сўриб олган, деб тушунтира бошлади яна Валек, ҳали ҳам кўзини осмонга тикканича.— Тибурций шундай дейди... Тибурций яхши билади.

— Ҳа-а,— яна сўниқ акс садо билан такрорлади қизча,— Тибурций ҳамма нарсани билади.

Мен Валекнинг Тибурцийга тақлид қилиб айтган бу сеҳрли сўзларидан ҳеч нима тушунмадим, бироқ Валекнинг Тибурций ҳамма нарсани билади, деб ишонч билан гапириши менга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Мен тирсагимга таяниб туриб, Марусяга қарадим. Валек уни қандай ўтқазган бўлса, ҳали ҳам шу алпозда ўтирар, ҳали ҳам гулларни сараларди; унинг ингичка қўллари зўрға ҳаракат қиларди; кўзлари эса, чуқур мовий осмон тусини олиб, бўздек оқарган чеҳрасидан кескин ажралиб турарди; узун киприклари пастга қараган эди... Бу нимжон, маъюс қиёфага тикиларканман, Тибурцийнинг сўзларида, (мен у гапларга асло тушунмаган бўлсам ҳам) аччиқ ҳақиқат борлигига иқрор бўлдим. Шубҳасиз, бошқалар ўйнаб-кулган чоқда, йиғидан бошини кўтармайдиган бу ғалати табиатли қизчанинг умрини кимдир сўраб ётган бўлса керак. Лекин кулранг тош бу ишни қандай қила оларкин?

Мен учун бу кўҳна қалъанинг барча шарпаларидан ҳам даҳшатлироқ жумбоқ эди. Ер қаърида азоб чекиб ётган турклар қанчалик даҳшатли, уруш-жанжал кўтарилган кечаларда уларни тинчитиб қўядиган граф қанчалик ёвуз бўлмасин, уларнинг бари эски эртак эди. Лекин у ерда қандайдир мавҳум даҳшат шарпаси кўзга ташланиб турарди. Қандайдир беўхшов, ўжар, тош сингари қаттиқ ва зolim бир нарса бояқиш қизнинг боши узра эгилиб, юзининг қонини, кўзининг ўтини, ғайратини сўраб олаётган эди. «Бу кечалари бўлса керак», деб ўйлардим мен, шунда аччиқ аламли шафқат ҳиссиёти юрагимни ўртарди.

Мана шу ҳиссиёт таъсирида мен ҳам шўхлигимни қўйиб ўзимни тия бошладим. Хонимимизнинг салобати босиб, биз Валек икковимиз уни бирор ерга, ўт устига ўтқазиб қўярдик-да, унга гул, ранг-баранг тош териб берардик, капалаклар тутардик, баъзан чумчуқ тутиш учун ғиштлардан тузоқ қуардик. Баъзида эса, Марусянинг ёнига, ўт устига чалқанча ётиб олиб, осмонни, кўҳна бутхонанинг илма-тешик томи устидан баланд-баландларда сузиб ўтаётган булутларни томоша қилардик, Марусяга эртак айтиб берардик, ёки ўзаро гаплашиб ўтирардик.

Гарчи, иккимизнинг феъл-атворимиз бошқа-бошқа бўлса ҳам, бундай суҳбатлар Валек билан менинг ўртамдаги дўстликни тобора мустаҳкамлай борди. Валек менинг жуда ҳам шўх бўли-

шимга қарама-қарши ўлароқ, маънос, салобат билан ҳаракат қилар ва катталар тўғрисида эркин мулоҳаза юритиши билан кўнглимда ўзига ҳурмат уйғотарди. Бундан ташқари, у кўпинча, илгари мен хаёлимга ҳам келтирмаган талай-талай янгиликларни айтарди. Унинг Тибурций ҳақида худди ўз дўсти ҳақида гапиргандай қилб гапиришини эшитиб:

— Тибурций сенинг отангми? — деб сўрадим бир кун ундан.

— Отам бўлса керак, — деди у ўйчанлик билан, гўё бу савол унинг миясига келмагандай.

— У сени яхши кўрадими?

— Ҳа, яхши кўради, — деди у хийла ишонч билан. — У доим менга ғамхўрлик қилади. Биласанми, гоҳо-гоҳо, у мени ўпиб йиғлайди ҳам...

— Мени ҳам яхши кўради, мени ҳам ўпиб йиғлайди, — деб қўшиб қўйди Маруся болаларга хос ғурур билан.

— Мени бўлса дадам яхши кўрмайди, — дедим мен ғамгин оҳангди. — У мени ҳеч маҳал ўпмаган... У ёмон.

— Ёлғон-ёлғон, — деб эътироз билдирди Валек. — Узинг тушунмайсан. Тибурций яхши билади. Судья, шаҳримиздаги энг яхши одам, дейди у... отанг, ҳатто битта графни ҳам суд қилган экан.

— Ҳа, бу тўғри... Эшитган эдим, графнинг жудаям жаҳли чиқиб кетган экан.

— Ана, кўрдингми! Графни суд қилиш ҳазилакам иш эмас.

— Нега?

— Нега, дейсанми? — деб такрор сўради бир оз ўнғайсизланган Валек. — Нега десанг, граф — оддий одамлардан эмас... Граф билганини қилади, каретада юради, кейин... графнинг пули кўп; агар бу бошқа судьяга пул берганида борми, судья уни эмас, айбни камбағалга тўнкаб, графни оқлаб юборган бўларди.

— Ҳа, бу гапинг тўғри. Граф бизнинг уйимизда: «Мен ҳаммаларингни пулга ётиб олишим, истасам сотиб юборишам мумкин!», деб қичқирганини эшитган эдим.

— Судья-чи? У нима девди?

— Отам унга: «Боринг, чиқиб кетинг уйимдан!», девди ўшанда.

— Ана, кўрдингми! Тибурций, судья ҳатто бой одамни ҳайдаб юборишдан ҳам кўрқмайди, деб айтади, бир кун унинг олдига Иваниха кампир қўлтиқтаёқ таяниб кириб борган экан, унга стул қўйиб беришни буюрипти. Отанг шунақа одам!

Бу гапларнинг ҳаммаси мени чуқур хаёлга солиб қўйди. Валек менга отамнинг шу вақтгача мен билмаган томонлари ҳақида гапириб берди, унинг ўша жиҳатларига назар ташлаш хаёлимга ҳам келмаган экан; Валекнинг сўзлари қалбимда фарзандлик ғурурини уйғотди, отам тўғрисидаги мақтовни эшитиш, яна кимдан денг, «Ҳар нарсани билувчи» Тибурций номидан эшитиш, менга жуда ёқарди, лекин шу билан бирга менинг қалбимда ҳеч қачон отам мени Тибурций ўз болаларини яхши кўрганчалик

яхши кўрган эмас, яхши кўрмайди ҳам, деган аламли мулоҳаза соф фарзандлик муҳаббати билан қўшилиб юракни эзарди.

V. «КУЛРАНГ ТОШЛАР» ОРАСИДА

Орадан яна бир неча кун ўтди. «Ёмон муҳит» аъзолари шаҳарда кўринмай қолдилар, тепаликка, бораман, деб уларнинг келишини кутиб, кўчама-кўча зеркиб юравердим. Мен болаларни жуда ҳам соғина бошладим, чунки менинг учун Валек билан Марусяни кўрмаслик жуда катта жудолик эди. Лекин, бир кун мен бошимни қуйи солиб, чанг кўчада лақиллаб юрганымда, тўсатдан Валек келиб қўлини елкамга қўйди.

— Нега бизникига бормай қўйдинг? — деб сўради у.

— Қўрқувдим... Сизларнинг одамларингиз шаҳарда кўринмай қолишди.

— Э-ҳа... Сенга айтиш эсимдан чиқибди. Бизникилар ҳозир йўқ, боравер... Мен бўлсам алланималарни ўйлаб юрибман.

— Нималарни?

— Жонингга тегдикмикин, деб ўйлабман.

— Йўқ, йўқ... Мен, оғайни, ҳозирнинг ўзида ғизиллаб бораман, — дедим шоша-пиша. — Мана, чўнтагимда олмалар ҳам бор.

Мен олмаларни эслашим билан Валек менга бир нима демоқчи бўлгандай тез ўгирилиб қаради, лекин ҳеч нима демади-ю, ғалати қилиб тикилди.

— Йўқ, ҳеч нима эмас, — деди у қўл силтаб, унга савол назари билан тикилиб турганимни кўриб. — Сен тўғри тепага боравер, менинг бу ерда бир-икки ерга кирадиган ишим бор. Орқангдан етиб оламан.

Мен, орқамдан Валек етиб олармикин деб, шошмасдан орқамга қараб-қараб борардим; лекин тепага ҳам чиқдим; бутхона олдига ҳам етиб бордим-у, ундан дарак бўлмасди. Мен ҳайрон бўлиб тўхтадим: қаршимда фақат бўм-бўш ва сокин гўристон ётарди, қимир этган жонивор кўринмасди — фақат чумчуқлар чирқиллашар, шумурт, дукчўп ва сиренларнинг сершоҳ буталари қалин қора япроқлари билан бутхонанинг жанубий деворига ёпишиб, алланималар тўғрисида пичирлашарди.

Мен орқамга ўгирилиб қардим. Энди қаёққа бораман? Афтидан Валекни кутадиганга ўхшайман. Унгача қабрлар орасида айланиб юриб, бекорчиликдан уларни кўздан кечири бошладим, ўт босиб кетган қабр тошларига ёзилган ўчирилиб кетган ёзувларни ўқишга уришиб кўрдим. Мен шу алпозда бир қабрдан иккинчисига ўтиб юриб, ярим хароба, кенг бир даҳмага тўқнаш келдим. Унинг томи олиб ташланган, ёки шамол учуриб юборган бўлиб, шундай даҳма ёнида юмалаб ётарди. Даҳманинг эшиги михлаб ташланган эди. Мен қизиқсиниб, унинг деворига бир эски бутни тирадим-да, тирмашиб чиқиб, ичкарига қардим. Сағана бўм-бўш эди, фақат унинг ўртасида ерга ойнаванд дераза ётқизилган бўлиб, ундан қоп-қоронғи ертўланинг оғзи кўриниб турарди.

Мен деразани ғалати ерга ўрнатганларидан ажабланиб сағанани кузатиб турганимда, тепага ҳаллослаганча Валек чиқиб келди. Унинг қўлида каттақон яхудий булкаси бор, қўйни ҳам бир нарсадан қапнайиб турар, ўзи қаро терга ботган эди.

— Аха!— деб қичқирди у мени кўриб қолиб.— Сен буёққа келиб олибсан-да... Агар Тибурций сени шу ерда кўриб қолса борми, жуда ҳам аччиғланган бўларди. Хайр, майли, энди бошқа иложи йўқ... Виламан, сен яхши боласан, бизларнинг қандай яшаб турганимизни ҳеч кимга айтмайсан. Қани, юр бизниқига!

— Уйларинг қаерда, узоқми?— деб сўрадим мен.

— Бориб кўрасан. Орқамдан юравер.

У дукчўп ва сирень буталарини икки ёққа кериб, бутхона девори остида ўсган кўкатлар орасига кириб ғойиб бўлди; мен ҳам унинг орқасидан юриб, кичкинагина, пайхон бўлган майдончага тушиб қолдим, майдонча саҳнини ўт босиб кетган эди. Шумуртлар орасида катта бир чуқур кўрдим, унинг ичи зинапоя шаклида бўлиб пастга тушиб борарди. Валек мени орқасидан чорлаб, шу чуқурликка тушди, бир неча секунддан кейин биз икковимиз зим-зиё ер остига тушиб қолдик. Валек қўлимдан ушлаб, қандайдир тор ва зах йўлкадан бошлаб кетди, сўнг бирдан ўнг томонга шартта бурилиб, кенг бир ертўлага кирдик.

Мен бу манзарани умримда биринчи марта кўриб, ҳайрон бўлганимдан остонада тўхтаб қолдим. Шипнинг икки еридан қуёш шуъласи тушиб турарди, зулмат қоплаган ертўлада бу шуъла жуда кескин кўзга ташланарди; бу ёруғлик иккита деразадан тушарди, улардан бирини мен боя даҳма ичида кўрган эдим, нарироқдаги иккинчи дераза ҳам, чамамда, биринчи дераза сингари ўрнатилганга ўхшайди; қуёш нурлари бу ерга тўғри тушмасди, балки аввал кўҳна сағаналарнинг деворига тушиб, кейин акс нур берарди; нурлар ертўланинг зах ҳавосида тарқалар, тошлардан қилинган полга тушар, бутун ерни ғира-шира ёритиб турарди; ертўла деворлари ҳам тошдан ишланган эди; катта ва йўғон устунлар ҳар томонга ёй сингари тош қанотларини кериб гумбазсимон шифтни тутиб турарди. Ерда, қуёш шуъласи тушиб турган жойда икки киши ўтирарди. Қари «профессор» ўзича бир нималарни гўлдираб, бошини эгиб, игна билан ринди кийимини ямамоқда эди. Биз ертўлага кирганимизда, у бошини кўтариб ҳам қарамади, агар у қўлини қимирлатиб турмаганда, бу кулранг тусдаги одам қиёфасини тош ҳайкал деб ўйлаш мумкин эди.

Иккинчи дераза остида Маруся, одати бўйича бир даста гулни саралаб ўйнаб ўтирарди. Ёруғлик унинг малла сочларига тушиб, бутун қиёфасини ёритиб турарди, лекин шунга қарамай, у кулранг тошлар орасида зўрға кўзга ташланарди, у гўё ҳали замон эриб, йўқ бўлиб кетаётган аломат, зиғирдай хира бир нуқтага ўхшарди. Ташқарида, осмонда булут сузиб ўтиб, қуёш юзини тўсган пайтларда, ертўла деворларини бутунлай зулмат қоплар, кейин яна ёруғ тушиб яна дағал, совуқ тошлар кўзга ташланар

ва маҳкам қўл ушлашиб, бечора кичкинагина қизчанинг устига ёпирилиб келарди. Мен беихтиёр Марусянинг қувноқлигини сўриб ётган «кулранг тош» ҳақидаги Валекнинг сўзларини эсладим, шунда юрагимда хурофий қўрқув туйғуси уйғонди; мен тошларнинг қиз ва менга очқўзлик билан қаттиқ тикилиб турганини ҳис қила бошладим.

— Валек!— деди Маруся акасини кўриб қувонганидан.

У мени кўрганда, кўзлари чақнаб кетди.

Мен унга олмаларимни бердим, Валек эса булкани ушатиб, бир бўлагини унга узатди, яна бир бўлагини «профессор»га олиб бориб берди. Бечора олим бу совғани бепарволик билан олиб, ишидан бошини кўтармай, булкани ея бошлади. Кулранг тош, гўё менга даҳшат билан тикилаётгандай бўлди, шунда ўзимни оёқ-қўли боғланган бандидай ҳис қила бошладим, мен турган еримда оғирлигимни бир у оёғимга-бир бу оёғимга ташларканман, ҳадеб жунжикардим.

— Юр... юр, бу ердан кетамиз,— дедим Валекнинг енгидан тортиб.— Уни ҳам олиб юр...

— Юр, Маруся, тепага чиқамиз,— деб чақирди Валек синглисини.

Шундан кейин биз учовимиз ертўладан чиқдик. Валек ҳар сафаргидан маъюсроқ ва камгапроқ эди.

— Сен шаҳарда бўлка нон сотиб олгани қолувдингми?— деб сўрадим ундан.

— Сотиб олгани дейсанми?— деб Валек жилмайди.— Менда пул нима қилсин!

— Бўлмаса, қаёқдан олдинг? Тиланчилик қилдингми?

— Тиланчилик билан қорин тўйғазиб бўпсан!.. Ким менга нон бераман деб турибди?.. Йўқ, оғайни, бозордаги яҳудий хотин Суранинг саватидан ўғирлаб қочдим! У билмай қолди.

Бу сўзларни у бошини қўллари устига қўйиб, чалқанча ётган ерида худди гап арзимаган нарса устида кетаётгандай, бамайлихотир гапирди-қўйди. Мен ёнбошлаб унга тикилдим.

— Бундан чиқди, ўғирлик қилибсан-да?

— Бўлмасам-чи?

Мен яна ўт устига чўзилдим, бир минутча индамай ётдик.

— Ўғирлик қилиш яхши эмас,— дедим мен шунда ғамгин хаёлга чўмиб.

— Ҳамма одамларимиз кетиб қолишди... Марусяни қорни очиб йиғлайверди.

— Ҳа, қорним очувди!— Аянчли соддалик билан такрорлади қизча.

Мен очлик нималигини билмас эдим, лекин қизчанинг охириги сўзларини эшитганимда, кўксимда алланарса бир ағдарилиб тушгандай бўлди-ю, ўз дўстларимни гўё ҳозир биринчи марта кўраётгандай уларга тикилиб қолдим. Валек ҳали ҳам ўт устида чалқанча ётганича хаёлга чўмиб, осмонда парвоз қилиб юрган қирғийни томоша қиларди. Иккала қўли билан булкани ушлаб

олган Марусяга кўзим тушиши билан юракларим ачишиб кетди.

— Нега, — деб сўрадим мен кучаниб, — нега буни менга айтмадинг?

— Аввалиги айтмоқчи ҳам бўлдим-у, лекин, яна ўйланиб қолдим: ахир, сенинг ҳам пулинг йўқ-ку.

— Нима қипти шунга? Булкани уйимдан олиб чиқиб берардим.

— Қанақа қилиб? Ҳеч кимга билдирмасдан-а?

— Ҳ-ҳа.

— Бундан чиқди, сен ҳам ўғирлик қилган бўлардинг-да.

— Мен... ўз отамникини олардим.

— Бу тагин ҳам ёмон! — Ишонч билан деди Валек. — Мен ҳеч қачон отамнинг нарчасини ўғирламайман.

— Бўлмаса, сўраб олардим... сўрасам беришарди.

— Эҳтимол, беришса бир марта беришар, лекин ҳамма камбағалларга нонни қаёқдан топиб беради, отанг?

— Сизлар қашшоқмисизлар? — дедим мен нафасим ичимга тушиб.

— Қашшоқмиз! — деди Валек ҳазин овоз билан.

Мен жим бўлиб қолдим, бир неча минутдан кейин улар билан хайрлаша бошладим.

— Нима, кетасанми? — деб сўради Валек.

— Ҳа, кетаман.

Мен кетдим, чунки ўша куни ўз дўстларим билан илгаригидек хотиржам ўйнай олмасдим. Менинг улар билан бўлган болаларча соф муносабатим гўё хиралашгандай бўлди... Валек билан Марусяни илгаригидай яхши кўрмасам ҳам, лекин уларга ачиниб юрагим эзиларди. Уйга келиб барвақт ўрнимга ётиб олдим. Қаттиқ уйқуга кетиб, уйқу ўз шамоли билан юрагимдаги оғир дардимни учириб юбормагунча, юзимни ёстиқ билан буркаб, аччиқ-аччиқ йиғладим.

VI. ПАН ТИБУРЦИИ

— Салом! Энди келмассан, деб ўйловдим. — Эртаси куни яна тепага чиққанимда, Валек мени шу сўзлар билан қарши олди. Унинг нега бундай деяётганига тушундим.

— Йўқ, мен... мен сизларникига доим келиб тураман, — дедим қатъий оҳангда, менга ортиқ бундай савол беришмасин деб.

Валек бир оз севингандай бўлди, шундан кейин икковимиз яна апоқ-чапоқ бўлиб кетдик.

— Ҳа, одамларингиз қани? — деб сўрадим. — Ҳали ҳам қайтиб келишгани йўқми?

— Йўқ ҳали, худо билади, қаёқларда юришганкин.

Шундан кейин биз қий-чув қилишиб, чумчуқ тутиш учун ҳийлалари тузоқ яшашга киришдик, тузоқ учун мен ип олиб келган эдим. Биз ипни Марусянинг қўлига тутқазиб қўйдик, биронта

лақма чумчуқ донни кўриб, ўз оёғи билан тузоқ ичига тушса, Маруся дарҳол ипни тортар, қопқоқ ёпилиб, қушча тутқунга тушарди, кейин уни яна учуриб юборардик.

Туш маҳалга келиб, ҳавонинг авзойи бузилди, осмонни қора булутлар қоплади, момақалди роқ гумбурлаб жала қуйиб юборди. Аввалига ертўлага тушгим келмади, лекин кейин, Валек билан Маруся доим шу ерда туришади-ку ахир, деган ўй билан, миямга келган кўнгилсиз ҳиссиётни енгдим-да, улар билан бирга пастга тушдим. Ертўла қоронғи ва сув қуйгандай жимжит эди, аммо тепадан момақалди роқнинг қаттиқ-қаттиқ гумбурлагани эшитилганда, гўё тош кўчадан каттакон шалди роқ арава ўтаётганга ўхшарди. Бир неча минутдан кейин мен бу ерга кўникиб қолдим, биз хурсанд бўлишиб, шаррос ёғаётган жаланинг шариллаб оқишига қулоқ сола бошладик; шамолнинг ғувиллаши ёмғирнинг шариллаши ва тез-тез гумбурлаб турган момақалди роқ ғашимизни келтирарди. Биз ёмғир тезроқ тинса-ю, ўйнасақ дердик.

— Келинлар, кўз бойламачоқ ўйнаймиз, — дедим мен.

Менинг кўзимни боғлашди; Маруся секин-секин кулар, ўзининг кучсиз оёқчалари билан тош полда депсинарди, мен бўлсам ўзимни уни ҳеч ушлаёлмаганга солиб ҳадеб қидирардим, шу пайт тўсатдан ёмғирда ивиб шалоббо бўлган бировга урилиб кетдим-у, шу заҳотиёқ аллаким оёғимдан маҳкам ушлаб олганини сездим. Кимнингдир кучли қўли мени баландга кўтарди, мен оёғим осмондан бўлиб осилиб қолдим. Кўзим боғланган рўмолча тушиб кетди.

Ивиб кетган, дарғазаб Тибурций оёғимдан ушлаб, кўзининг қорачиғини даҳшатли ўйнатарди. Мен унга пастдан қараганим учун, у яна ҳам даҳшатли роқ кўринди.

— Бу нимаси яна, а? — деди у жаҳл билан Валекка қараб. — Чамамда, сиз бу ерда роса маза қилаётганга ўхшайсиз... Дуруст, яхши шерик топибсанлар.

— Қўйиб юборинг мени! — дедим мен шундай ғалати вазиятда ҳам гапира олишимдан ажабланиб, лекин пан Тибурцийнинг қўли оёғимдан яна қаттиқроқ сиқди.

— Жавоб бер! — деди у яна Валекка ўдағайлаб. Валек қийин аҳволга тушиб қолиб, гўё гапирадиган ҳеч қандай гапим йўқ дегандай, икки бармоғини оғзига тиқиб турарди.

Валек менинг худди осма соат капгиридек ҳавода тебранаётган гавдамга термулиб ачиниб турарди. Мен фақат шуни сездим.

Пан Тибурций мени юқорироқ кўтариб юзимга тикилди.

— Э-ҳа! Агар янглишмасам бу пан судья-ку... Нучук ташриф буюрдилар?

— Қўйиб юборинг! — дедим мен ўжарлик қилиб. — Ҳозир қўйиб юбор! — Шу сўзларни айтарканман, беихтиёр ер депсинмоқчи бўлиб ҳаракат қилувдим, бу ҳаракатимдан фақат ҳавода тебраниб кетдим, холос.

Тибурций хохолаб кулиб юборди.

— Оҳо-ҳо! Пан судьянинг жаҳллари чиқяпти... Сен ҳали мени

билмайсан. Мен — Тибурций бўламан. Мана, ҳозир сени оёгингдан осиб терингни шилиб оламан.

Мен Валекнинг умидсиз чеҳрасига қараб, шундай кўнгилсиз воқеа юз беришига ишондим. Бахтимга Маруся менга ёрдамга келди.

— Қўрқма, Вася, қўрқма! — у Тибурцийнинг оёқлари остига келиб мени юпата бошлади. — Дадам ҳеч қачон болаларнинг терисини шилмайди... Елғондакам гапиряпти!

Тибурций чаққонлик билан мени айллантириб, ерга қўйди; шунда бошим айланиб кетганидан йиқилиб тушишимга оз қолди, лекин у мени ушлаб қолди, кейин ёғоч гўла устига ўтириб мени тиззалари орасига олди.

— Хўш, бу ерга қанақа қилиб келиб қолдинг? — деб сўроқ қилишда давом этди у. — Анча бўлдимми?.. Сен гапир! — Мен индамай тураверганимдан у Валекдан сўради.

— Анча бўлди, — деди у.

— Қанча?

— Олти кунча. Афтидан бу жавобдан пан Тибурций бир оз мамнун бўлгандай бўлди.

— Оҳо, олти кун дегин! — деб гапира кетди у юзимни ўзига ўгириб. — Олти кун — озмунча вақт эмас. Сен шу вақтгача, буёққа қатнашингни ҳеч кимга айтиб қўймадингми?

— Ҳеч кимга.

— Ростми?

— Ҳеч кимга! — Қайтариб айтдим мен.

— Валли! Бундан кейин ҳам ҳеч кимга айтмассан, деб ўйлайман. Очиғи, мен сени кўчада кўрганимда, бамаъни бола, ўзи «судья» бўлса ҳам, чинакам «кўча боласи» деб ўйлардим... Хўш, қани айт-чи, бизни суд қилмайсанми?

У анча хушмуомалалик билан гапирса ҳам, мен бари бир ўзимни қаттиқ таҳқирланган ҳис қилдим, шунинг учун жаҳл билан жавоб қилдим:

— Мен ҳеч ҳам судья эмасман. Мен — Васяман.

— Бунинг аҳамияти йўқ, Вася ҳам судья бўлиши мумкин — ҳозир бўлмаса, кейинроқ бўлади... Бу биродар, эскидан қолган урф-одат. Мана, қара: «Мен — Тибурцийман, у — Валек. Мен қашшоқман, у ҳам қашшоқ. Очиғини айтсам, мен ўғрилиқ қиламан, у ҳам ўғри бўлади. Сенинг отанг мени суд қилади — сен ҳам бир вақтлар келиб... Мана буни суд қиласан!

— Мен Валекни суд қилмайман, — дедим мен ғамгин, эътироз билдириб. — Елғон.

— У суд қилмайди, — деб Маруся ҳам менинг ёнимни олди ва менга қаратилган даҳшатли шубҳани тўла ишонч билан четлатди.

Қизча бадбашара кишининг оёғига ишонч билан ёпишди, у эса, ўзининг томирлари бўртиб чиққан қўли билан қизчининг малла сочларидан меҳрибонлик билан силай бошлади.

— Сен олдиндан бунақа гапларни гапирма, — деди бу ғалати одам менга тикилиб, гўё катта одамлар билан суҳбатлашаёт-

гандай хаёлга чўмиб. — Сира ҳам гапирма, дўстим!.. Ҳар кимнинг ўз дарди бор, ҳар ким ўз йўлидан кетади, ким билади... Балки сенинг йўлинг бизнинг йўлдан боргани яхшидир. Сенинг учун яхши, чунки кўкракда бир парча совуқ тош кўтариб юргандан кўра, инсоний юрак бўлгани яхши — тушуняпсанми?

Мен ҳеч нимага тушунмасам ҳам бу ғалати кишининг юзига тикилиб турардим, пан Тибурций ҳам кўзини мендан узмасди.

— Сен ҳали ёшсан, бунақа гапларга тушунмайсан... шунинг учун лўнда қилиб айтиб қўя қоламан: агар вақти келиб, сенга мана буни суд қилишга тўғри келиб қолса, тентак болалик чоғларингда бирга ўйнаб юрганларингни эсла, — ҳа ўша пайтда ҳам сен ўз ҳаёт йўлиндан эгнинг бут, қорнинг тўқ қолда, бунинг эса, ўз йўлидан жулдур кийимда, оч қолда югуриб ўтганлигини эсла... хуллас, — деди у овозини бутунлай ўзгартириб, — шуни эсингда яхши сақлаки: агар бу ерда кўрганларинг тўғрисида судья отангга, ёки ҳатто теппангдан учиб ўтган қушга ҳам оғиз очгудек бўлсанг, терингни шилиб олмасам Тибурций Драб отимни бошқа қўяман. Бу гапимга тушунган бўлсанг керак, дейман?

— Мен ҳеч кимга айтмайман... Мен... Яна келсам майлими?

— Келавер, рухсат... фақат шarti бор... Ҳа, терингни шилиб оламан дедим-ку. Шу гапни унутма!..

У мени қўйиб юборди ва ҳорғинлик билан девор тагида турган узун тахтага чўзилди.

— Валек, анавини ол, — деб катта корзинкага ишора қилди у. Тибурций уни кираверишда остонада қолдирган эди. — Ўчоққа ўт ёқиб юбор. Бугун бир овқат пиширамиз.

Энди у бундан бир неча минут бурун кўз қорачиғларини ўйнатиб мени қўрқитган одамга ҳам, хайр-эҳсон эвазига қизиқчилик қилиб одамларни кулдириб юрган масхарабозга ҳам ўхшамасди. У худди ишдан қайтиб, ўз бола-чақаларига иш буюраётган отадай фармойиш берарди.

У жуда ҳам чарчаганга ўхшарди. Кўйлаги ёмғирда жикқа ҳўл бўлиб кетган, бутун қиёфасидан қаттиқ чарчагани кўриниб турарди.

Валек билан икковимиз чаққон ишга киришдик. Валек жинчи-роқни ёқди, кейин биз у билан ертўлага келиб туташган қоронғи йўлакка чиқдик. Бурчакда бир тўда чириган ёғочлар, бутнинг синиқлари, эски тахталар уйилиб ётарди; биз шулардан бир неча бўлагини олиб, ўчоққа ўт ёқдик. Кейин Валекнинг ўзи эпчил қўллари билан овқат тайёрлай бошлади. Ярим соатдан кейин ўчоқдаги декчада аллақандай овқат биқирлаб қайнай бошлади, овқат пишгунча, Валек уч оёқли столчага това олиб келиб қўйди, товадаги қовурилган гўштдан буг кўтариларди.

Тибурций ўрнидан турди.

— Пишдимми? — деди у. — Жуда соз. Қани, йигитча, биз билан ўтир, сен бу тушки овқатингни ҳалолладинг... Жаноб ўқитув-

чи,— деб қичқирди у «профессор»га қараб.— Игнани ташла, овқатга кел!

— Ҳозир,— деди паст овозда «профессор» ва бу оқилона жавоби билан мени ажаблантирди.

Чол жулдур кийимига игнани қадаб, хомуш ва эътиборсизлик билан ертўлада стул вазифасини ўтайдиган гўлалардан бирини олиб ўтирди.

Марусяни Тибурций қўлида кўтариб ўтирарди. У билан Валек овқатни очкўзлик билан ердилар, маълумки гўштли овқат ейиш уларга камдан-кам насиб бўларди. Маруся ҳатто ёгли бармоқларини ҳам ялай бошлади. Тибурций овқатдан шошилмай битта-битта оларди. Афтидан гаплашгиси келиб, ўзини тиёлмаганидан ҳадеб «профессор»ни гапга соларди. Бечора олим унга зўр эътибор берар, гўё унинг ҳар бир сўзини фаҳмлагандай бошини эгиб, ҳамма гапларига зўр зеҳн ва диққат билан қулоқ соларди. Баъзан у Тибурцийнинг гапини маъқуллаб, ҳатто бош ирғар ва аста-секин гўлдираб ҳам қўярди.

— Инсон учун нақадар оз нарса керак,— дерди Тибурций.— Шундай эмасми? Мана қорнимиз ҳам тўйди, энди худои таолога ва клеван ксёндзига¹ шукур қилиб...

— Аха, аха!— деб таъкидлади «профессор».

— Мана, сен гапимни маъқуллаяпсан-у, лекин клеван ксёндзининг кимлигини билмайсан,— мен сени биламан. Аммо-лекин, агар клеван ксёндзи бўлмаганда, бугун на қовурдоқ ердик, на яна баъзи бир нарсаларни...

— Буларни сизга клеван ксёндзи бердимиз?— деб сўрадим мен бирдан отам олдига келиб турувчи очиқ кўнгилли, юзи думдумалоқ клеван ксёндзини эслаб.

— Бу йигитча ҳар нарсани билишга қизиқадиган чиқиб қолди,— давом этди Тибурций «профессор»га мурожаат қилиб.— Ҳа, дарҳақиқат, буларнинг ҳаммасини бизга ҳазрати бузрукнинг ўзи берди, гарчи ундан сўрамаган бўлсак ҳам. Шу билан бирга, нафақат унинг ўнг қўли чап қўли қилган ишдан, балки иккала қўли ҳам бу садақадан мутлақо беҳабар қолди.

Бу ғалати ва чалкаш гапдан мен фақат таомларни одатдагича эмас, бошқача йўл билан қўлга киритилганини тушундим-у, ўзимни тутолмай яна савол бердим:

— Сиз буларни... ўзингиз олдингизми?

— Бу анча зийрак бола кўринади,— деб аввалгидек гапида давом этди Тибурций.— Афсуски, у ксёндзини кўрмаган-да: унинг қорни кажаводай келади, демак тўйиб овқат ейиш унга зарур. Шу билан бирга, биз, бу ерда ўтирганларнинг ҳаммаси, ҳаддан зиёд ориқ бўлганимиздан оз-моз таом бўлса, ўзимиз учун ортиқча деб ҳисоблай олмаймиз... Гапим ростми?

— Аха, аха!— Уйчанлик билан тўнғиллади яна «профессор».

— Ана кўрдингми? Бу сафар сиз жуда тўғри гапирдингиз, мен

¹ Ксёндз — Поляк попи.

сал бўлмаса бу йигитчамиз баъзи бир олимларимиздан ақллироққа ўхшайди деган мулоҳазага бориб қолган эдим... Хуллас, — у бирдан мен томонга ўтирилди, — сен ҳали тентаксан, кўп нарсаларга тушунмайсан. Мана бу тушунади: қани айт-чи, қизим, сенга гўшт олиб келиб қовуриб берганим яхши бўлдимми?

— Яхши! — деди қизча мовий кўзларини ўйнатиб. — Манянинг қорни оч эди-да.

Ўша куни кечки пайт бошим ғовлаб, хаёлга чўмиб уйга қайтардим. Тибурцийнинг ғалати нутқлари мени «ўғирлик қилиш ёмон» деган фикримдан сал бўлса ҳам қайтаролмади. Аксинча, илгари мен ҳис қилган аянчли туйғулар яна зўрайди. Қашшоқлар... ўғрилар... бошпанасиз одамлар!.. Кўпдан бери мен одамлардан шу сўзлар остида «ёмон муҳит» аъзоларига нисбатан нафрат ётишини эшитган эдим. Ҳатто мен юрагимнинг энг чуқур жойидан бу нафратнинг бутун заҳри отилиб чиқаётганини сезардим, лекин ўзимнинг болаларга бўлган дўстлигимни беихтиёр бу заҳрдан сақлардим. Натижада, Валека ва Марусяга яна ҳам кўпроқ ачинадиган бўлдим, лекин уларга бўлган меҳр-муҳаббатим сўнмади. Мен «ўғирлик қилиш яхши эмас», деган фикримда қолдим. Лекин хаёлимда ёғ юқи бармоқларини ялаб турган дўстим Маруся намоён бўларкан, мен унга ва Валека қўшилиб севинардим.

Боғнинг хилват хиёбонида бехосдан дадамга тўкнаш келиб қолдим. У эски одати бўйича ғалати хира боқиш билан, маъносиз ҳолда у ёқдан-буёққа юрарди. Мен унинг олдидан чиқиб қолганимда, у елкамдан ушлаб олди.

— Қаёқдан келяпсан?

— Мен... ўйнаб юрувдим...

У менга диққат билан разм солди, бир нима демоқчи бўлди-ю, лекин яна боқишлари хиралашди-да, қўлини бир силтаб хиёбондан юриб кетди. Мен ўшандаёқ, бу қўл силташнинг маъносига тушунгандай бўлган эдим: у гўё «Э, бари бир эмасми... У (яъни онам) ўлган-ку!» деяётгандай эди.

Мен, янглишмасам, умримда биринчи марта ёлғон гапирган эдим.

Мен доимо отамдан қўрқардим, энди бўлса яна ҳам қаттиқроқ қўрқа бошладим. Энди менинг қалбимда бир олам ноаниқ савол ва ҳис-туйғулар мавжуд эди. Отам менга тушуна олармиди? Мен дўстларимга беоқибатлик қилмасдан отамга бирор сиримни очишим мумкинмиди? Отамнинг вақти келиб менинг «ёмон муҳит» ичида бўлганимдан бохабар бўлиб қолишини ўйласам, бутун вужудимни титроқ босар, лекин Валека билан Марусяга оқибатсизлик қилолмасдим. Агар мен сўзимдан қайтиб, сотқинлик қилсам борми, улар билан учрашганимда, уялганимдан бошимни кўтариб, уларнинг юзига қаролмаган бўлардим.

Куз яқинлашиб қолганди. Далаларда ўрим-йиғим пайти бошланган, дарахт япроқлари сарғая бошлаган эди. Куз келиши билан бизнинг Маруся ҳам касалга чалина бошлади.

У ҳеч нимадан шикоят қилмас, фақат борган сари озиб — тўзиб борарди; тобора чеҳраси сўла бошлади, кўзлари ичига ботиб, катта-катта бўлиб қолди, қовоқлари зўрға кўтариларди.

Энди мен, «ёмон муҳит» аъзолари уйда бўлишганда ҳам, уларникига тортинмай бораверардим. Мен улар билан жуда апоқ-чапоқ бўлиб кетдим, улар мени ўз кишиларидай кўришарди. Касби-кори мавҳум йигитчалар менга қайрағоч новдасидан ўқ-ёй ва камон ясаб беришарди; қизил бурунли найнов юнкер мени ҳавода пирпирак қилиб айлантириб гимнастикага ўргатарди. Фақат «профессор» ҳар сафаргидек аллақандай чуқур мулоҳазалар юритиш билан банд эди.

Бу одамларнинг ҳаммаси Тибурцийдан бошқа турарди, Тибурций эса, ўз «бола-чақалари» билан юқорида таърифлаб ўтганимиз ертўлада истиқомат қиларди. Куз кун сайин кўпроқ ўз ҳуқуқини эгаллай бошлади. Осмонни тез-тез булут эгаллайдиган бўлди, атрофни туман қоплаганди; ёмғир сувлари шариллаб оқиб, жар ва чуқурликларга қуйиларди.

Бундай ёғингарчиликда уйдан чиқиб кетиш мен учун катта машаққат эди, айтмоқчи, мен фақат сездирмай чиқиб кетишга уринардим, лекин қайтганимда бутун уст-бошим жиққа ҳўл бўларди, кийимларимни ечиб, ўзим уларни ўчоқнинг рўпарасига илардим-у, энага ва оқсочларнинг бошимга ёғдирган таъна тошларига жавобан, маънодор сукут қилиб, индамай бориб ўрнимга ётардим.

Ҳар сафар мен дўстларим олдига келганимда, Марусянинг касали кун сайин оғирлашаётганини сезардим. Энди у очиқ ҳавога чиқмай қўйган эди, ер остидаги ўша мудҳиш, ўша баҳайбат кулранг тош, ҳамон кичкинагина қизчанинг танасидан жонини сўрар эди. Қизча кўп вақтини тўшакда ётиб ўтказарди, Валек билан биз бўлсак бор ҳунаримизни ишга солиб уни овунтириш, кўнглини кўтаришга уринардик, сал бўлса ҳам кулдиришга ҳаракат қилардик.

Энди, мен «ёмон муҳит» билан бутунлай апоқ-чапоқ бўлиб кетганимдан кейин, Марусянинг маъюс табассуми мен учун, худди ўз синглимнинг табассуми сингари азиз бўлиб қолди; лекин фарқ шунда эдики, бу ерда ҳеч ким менинг «бузилган бола» лигимни юзимга солмас, бу ерда эзма энага ҳам йўқ эди, бу ерда мен керакли одам эдим — ҳар келганимда қизчанинг юзларига қон юришиб, бирмунча тегиклашарди. Валек мени ўз укасидек қучоқларди, ҳатто Тибурций ҳам биз учовимизга аҳён-аҳёнда

¹ Юнкер — Чор Россияси даврида артиллерия қисмларида кичик офицерлик унвони.

шундай ғалати қилиб қарардики, кўзларида ёшга ўхшаган нарса ярақлаб кетарди.

Бир неча кунга ҳаво яна очилиб кетди, булутлар тарқалиб қурий бошлаган ер юзида, қиш кириши олдидан сўнгги марта қуёш шуълалари йилтиллаб кўринди. Биз ҳар куни Марусяни юқорига олиб чиқардик, бу ерда у ўзини анча тетик сезарди; қизча кўзларини катта-катта очиб атрофга қарар, унинг юзларига қон югурарди; гўё ғув-ғув эсаётган шамол, ҳар эсганида унга, унинг ер остидаги кулранг тошлар ўғирлаган ҳаётидан бир қисмини ҳады қилаётгандай бўларди. Лекин бу ҳол узоққа чўзилмади...

Бу орада менинг бошим устида ҳам қора булутлар пайдо бўла бошлади. Кунларнинг бирида эрталаб одатим бўйича боғ хиёбонларидан ўтиб бораётган эдим, хиёбонлардан бирида отам билан қалъали қари Янушнинг турганини кўриб қолдим. Чол такаллуф билан ҳадеб отамга таъзим қилар ва алланималарни унга гапирарди, отам эса қовоқ солиб турар, қаҳр-ғазабдан пешонасидаги ажинлари бўртиб чиққан эди. Ниҳоят у гўё Янушни ўз йўлидан четга сурмоқчи бўлгандай қўл чўзиб деди:

— Йўқолинг! Сиз қари ғийбатчисиз!

Чолнинг кўзлари пир-пир уча бошлади, у шапкасини қўлида ушлаганича, пилдираб бориб, яна отамнинг йўлини тўсди. Отамнинг кўзларида ғазаб ўти чақнарди. Януш пичирлаб гапирганидан унинг сўзларини эшитиб бўлмади, лекин отамнинг айрим сўзлари худди қамчин урилгандек дона-дона бўлиб эшитиларди:

— Битта ҳам сўзингизга ишонмайман... У одамлардан нима истайсиз? Қани далил?.. Оғзаки гапингизга қулоқ ҳам солмайман, мабодо ёзма арз қилсангиз уни исбот қилишингиз керак... Бас қилинг! Бу менинг ишим... Эшитишни ҳам истамайман.

Ниҳоят у Янушни шундай қайтариб ташладик, у ортиқча хиралик қилишга журъат этолмади: отам ён томондаги хиёбонга бурилди, мен уйимиз эшиги томонга ғизиллаб кетдим.

Мен қалъадан чиққан бу қари уккени жуда ҳам ёмон кўрардим, ҳозир ҳам кўнглим ёмон бир ҳодиса юз беришини сезиб, юрагим ориқиб кетди. Мен эшитган бояги суҳбат дўстларимга, эҳтимол менга ҳам тааллуқли эканига тушундим. Мен бу гапларни Тибурцийга гапириб берган эдим, унинг афти жудаям даҳшатли бўлиб бужмайиб кетди.

— У-уф, йигитча, жуда ҳам нохуш хабар олиб келдинг!.. Оббо, лаънати қари тулки-е!

— Отам уни ҳайдаб юборди,— дедим уни юпатмоқчи бўлиб.

— Сенинг отанг, йигитча, дунёдаги энг яхши судья. У раҳмдил, шафқатли одам; у кўп нарсани билади... Балки, у Януш айтмоқчи бўлган гапларнинг ҳаммасини олдиндан билса ҳам ажаб эмас, лекин у шунда ҳам индамайди: чунки у тиши тўкилиб, қариб қолган мендай бир жонзотни энг сўнгги масканидан безовта қилишни хоҳламайди... Лекин, йигитча, сенга буни қандай тушунтирсам экан? Сенинг отанг бир жанобга хизмат қилади, унинг исми — қонун. Қонун токчада мудраб ётган чоғдагина

отаннинг кўзи кўради, қалби ҳис қилади; аммо у жаноб тоқчадан тушиб, сенинг отанга: «Қани, судья, ҳалиги оти нимаиди, Тибурций Драбмиди; шунинг ишини кўришга киришмаймизми?», дейиши билан судья ўз юрагига қулф солади-ю, чангаллари шундай ўткирлашадики, дунё остин-устун бўлиб кетса кетарки, аммо Тибурций унинг қўлидан қутулиб чиқа олмайди... Тушуниясанми, йигитча? Ҳамма бало шундаки, бир вақтлар, бундан кўп йиллар бурун, мен ўша қонун билан ўчакишиб қолган эдим... яъни, тушунасанми, қутилмаганда жанжаллашиб қолгандим. Эҳ, йигитча, бу жуда катта жанжал эди!

Тибурций шу сўзлардан кейин ўрнидан турди, Марусяни қўлига кўтариб олиб, ертўланинг узоқ бурчагига борди-да, ўзининг бадбашара бошини қизчанинг кичкина кўкрагига босиб, уни ўпа бошлади. Мен бу ғалати одамнинг ғалати сўзларидан таъсирланиб, турган еримда қимир этмай қотиб қолдим. Тибурций жумлаларининг ғалати ва ноаниқ тузилган бўлишига қарамай, унинг отам тўғрисидаги гапларининг асл моҳиятига мукамал тушуниб олдим, шунда кўз олдимда отамнинг қиёфаси яна улуғлашди, у даҳшатли, аммо қишини ўзига мафтун этувчи кучга эга бўлиб, қиёфасида ҳатто қандайдир улуғворлик ҳам бор эди. Лекин айни вақтда кўнглимда ўзга аламли ҳис-туйғулар ҳам зўрая борди.

«Отам мана бунақа одам экан-да, — деб ўйладим мен. — Лекин бари бир у мени яхши кўрмайди».

VIII. ҚЎҒИРЧОҚ

Ҳаво яна айний бошлади, Марусянинг дарди яна оғирлашди. Унинг кўнглини кўтариш учун не-не найранглар кўрсатмадик, лекин у ичига ботиб киртайиб қолган кўзларини бизга тикканча қимир этмай ётарди, биз кўпдан бери унинг кулгисини эшитмасдик. Мен ертўлага ўзимнинг ўйинчоқларимни олиб борадиган бўлдим, лекин у ўйинчоқлар ҳам қизчани унча юпата олмасди. Шунда мен синглим Соняни ёрдамга чақиришга аҳд қилдим.

Сонянинг юзлари ярақлаган, сочлари зиғир толасидан қилинган каттакон қўғирчоғи бор эди; бу қўғирчоқни унга раҳматли онам совға қилган эди. Ҳозир бор умидим шу қўғирчоқ эди, шунинг учун, синглимни боғ чеккасидаги хиёбонга чақириб олиб, ундан шу қўғирчоғини менга вақтинча бериб туришини сўрадим. Мен ундан шундай ёлбориб сўрадимки, бола бўлиб умрида ҳеч ўйинчоқ кўрмаган бечора хаста қизнинг аянчли аҳволини шундай таъсирли қилиб сўзлаб бердимки, Соня аввалига қўғирчоғини кўксига маҳкам босиб турган бўлса ҳам, кейин менга уни берди ва икки-уч кун қўғирчоқни ҳеч тилга олмай, бошқа ўйинчоқларини ўйнаб туришга сўз берди.

Бу ясангириб кийинтирилган қўғирчоқ бемор дўстимизга мен ўйлаганимдан ҳам ортиқ таъсир этди. Кузги гул сингари сўлиб бораётган Маруся гўё жонлангандай бўлди. У ўзининг бу янги дугонаси билан чақчақлашаркан, мени маҳкам қучоқлар, қўнғи-

роқ овози билан ертўлани янгротиб куларди... Кичкина қўғирчоқ каромат кўрсатди, деса ҳам бўлади: анчадан бери ўрнидан турмай ётган Маруся энди ўзининг малласоч қизчасини етаклаб уй ичида юра бошлади ва баъзан илгарилардагидек, нимжон оёқларини тапиллатиб, довдир-довдир чопа бошлади ҳам.

Лекин қўғирчоқ мени жуда кўп ташвишга солди. Энг аввал, мен уни қўйнимга тиқиб, тепага олиб кетаётганимда, йўлда менга қари Януш учраб қолган эди, у анча вақтгача орқамдан қараб бош чайқаб қолувди. Кейин, орадан икки кун ўтгач, кампир энага қўғирчоқнинг йўқолганини сезиб, ҳаммаёқни титкилаб, уни қидира бошлади. Соња ўзининг содда гаплари билан менга ҳозир қўғирчоқ керак эмас, қўғирчоқ ўйнагани кетган, ҳадемай қайтиб келади, деб уларни хотиржам қилмоқчи бўлди-ку, бу гаплар хизматкор хотинларни ҳайрон қолдириб, уларнинг қўнглида шубҳа туғдирди. Отамнинг ҳали ҳеч нарасадан хабари йўқ эди, лекин унинг олдига яна қари Януш келди, отам уни яна кўпроқ дарғазаб бўлиб уйдан қувиб чиқарди; бироқ, ўша куни отам мени боғ эшиги томон кетаётганимда тўхтатиб, уйда қолишга буюрди. Эртаси куни яна шу ҳол юз берди. Фақат тўртинчи куни, отам уйғонмасдан саҳар пайтида туриб девордан ошиб қочдим.

Тепада аҳвол чатоқлашган эди. Маруся яна ётиб қолибди, унинг аҳволи яна оғирлашибди; унинг чеҳрасида ғалати қизиллик пайдо бўлган, малла сочлари ёстиқ устида ёйилиб ётарди; у ҳеч кимни танимасди. Қизил юз, ялтироқ кўзли бахтсиз қўғирчоқ унинг ёнида эди.

Мен Валекка ўзимнинг қўғирчоқ масаласида ҳадиксираётганимни гапирдим ва биз қўғирчоқни қайтариб олиб кетишга қарор қилдик, бари бир Маруся буни сезмайди, деб ўйловдик. Лекин янглишган эканмиз! Мен беҳуш ётган қизчанинг қўлидан қўғирчоқни олишим билан, у кўзини очиб, мени кўрмаётгандек, нима ҳодиса юз бераётганини англай ололмаётгандек, хира кўзларини олдинга тикди, сўнг бирдан шу қадар аянчли овоз билан пиқиллаб йиғлаб юбордики, бу алаҳлаш пардаси остида шу қадар чуқур қайғу ифодаси кўриндики, мен қўрқа-писа дарҳол қўғирчоқни ўз ўрнига қўйдим. Қизча жилмайиб, қўғирчоқни бағрига босди-да, тинчланди. Шунда мен кичкина дўстимни унинг калтагина умрида содир бўлган бу биринчи ва охири қувончидан маҳрум қилмоқчи бўлганимни сездим.

Валек қўрқа-писа менга қаради.

— Энди нима қиламиз?— деб сўради у маъюслик билан.

Тахта устида ғамгин бош эгиб ўтирган Тибурций ҳам менга шундай савол назари билан тикилди. Шунинг учун ҳам мен ўзимни мумкин қадар бепарво қилиб кўрсатишга уриниб:

— Ҳечқиси йўқ! Энаганинг эсидан чиқиб кетган бўлса керак,— дедим.

Лекин кампир унутмаган эди. Бу сафар уйга қайтганимда,

эшигимиз остонасида яна Янушга тўқнаш келдим. Соёянинг кўзларидан йиғлагани сезилиб турарди, энага бўлса менга худди еб қўйгудек бир ўқрайиб қаради-ю, нималардир деб тўнғиллаб қўйди.

Отам қаерга борганимни сўради, ҳар сафардаги жавобни диққат билан эшитиб, ҳар қандай сабаб билан бўлса ҳам, унинг рухсатисиз уйдан чиқмаслигимни таъкидлаш билан чекланди. Унинг буйруғи қатъий ва жуда жиддий эди; буйруққа бўйсунмай иложим йўқ, шу билан бирга, отамдан ижозат олишга ҳам юрагим дов бермасди.

Тўрт кун жуда қийинчилик билан ўтди. Мен боғда ғамгин санғиб юрарканман, тепа томонга маъжос боқардим, бундан ташқари, бошимга тушадиган янги-янги мусибатларни кутардим. Мен нима бўлишини аниқ билмасдим, лекин кўнглим ғаш эди. Ҳеч қачон мени жазоламаган эдилар, отам мени ҳеч қачон бир чертган ҳам эмас, ундан бирорта қаттиқ гап ҳам эшитмаган эдим. Энди ҳолим нима кечаркин, деган оғир ҳиссиёт мени азобга соларди.

Ниҳоят, мени отамнинг олдига, унинг кабинетига чақиртирдилар. Мен ичкари кириб, қўрқа-писа эшик пешбурни олдида тўхтадим. Дераза орқали уйга куз қуёшининг хира нури тушиб турарди. Отам анча вақтгача ўз креслосида онамнинг портретига тикилиб ўтирди, менга ўгирилиб қарамади ҳам. Мен юрагимнинг ҳаяжон билан дук-дук ураётганини эшитдим. Ниҳоят, у менга ўгирилди. Мен бошимни кўтариб унга қарадим-у, дарҳол яна ерга қараб олдим. Отамнинг чеҳраси менга даҳшатли бўлиб кўринди. Ярим минутча вақт ўтди, лекин шу вақт ичида отамнинг менга газаб билан тикилиб турганини ҳис қилиб турдим.

— Синглингнинг қўғирчоғини сен олувдингми?

Бу сўзлар кутилмаганда шундай шарттасига ва қатъий оҳангда айтилган эдики, мен бир чўчиб тушдим.

— Ҳа,— деб жавоб бердим секингина.

— Қўғирчоқ раҳматли онагнинг совғаси эканлигини билармидинг? Уни сен муқаддас буюм сифатида қадрлашинг керак эди-ку!.. Сен уни ўгирладингми?

— Йўқ,— дедим мен бошимни кўтариб.

— Нега йўқ экан? — деб бирдан қичқириб юборди отам, креслодан сапчиб туриб.— Сен уни ўгирлаб олиб чиқиб кетгансан!.. Кимга элиб бердинг!.. Айт!

У дарров олдимга келиб, вазмин қўлини елкамга қўйди. Мен зўрға бошимни кўтариб, унга қарадим. Отамнинг юзи бўздек оқарган, кўзлари газабдан ёниб турарди. Бутун вужудимни титроқ босди.

— Хўш, нима бўлди?.. Гапир!— Елкамга тушган қўл, мени қаттиқроқ эза бошлади.

— Айтмайман! — дедим мен паст овоз билан.

— Йўқ, айтасан! — деди отам дарғазаб бўлиб.

— Айтмайман! — дедим мен яна ҳам паст овозда.

— Айтасан, айтасан!..

Отам бу сўзларни такрорларкан, гўё алам билан гапиргандек, унинг овози зўрға бўғилиб чиқарди. Мен унинг қўли қалтираётганини сездим ва бошимни яна ҳам эгдим; кўзёшларим ерга чак-чак томарди, лекин ҳамон эшитилар-эшитилмас қилиб такрорлардим:

— Йўқ, айтмайман... Ҳеч қачон, ҳеч қачон айтмайман сизга... Ҳеч ҳам!

Шу пайт мен ўзимни ота ўғли эканимни кўрсатдим. Отам энг дахшатли азобга солганда ҳам мендан ўзга жавоб ололмасди. Менинг кўксимда, ташландиқ боланинг ота дўқларига қарши эндигина уйғониб келаётган таҳқирланган ҳис-туйғуси ва кўҳна бутхонада мени бағрига босиб эркалаганларга нисбатан қизғин муҳаббат туйғулари уйғона бошлаган эди.

Отам чуқур хўрсиниб нафасини ростлади. Мен яна ҳам жунжикиб кетдим, аччиқ кўзёшларим юзларимни ловиллатарди. Мен кута бошладим.

Мен отамнинг ниҳоятда тажанг одам эканлигини ҳозир унинг дилида ғазаб қайнаётганини билардим. Отам мени нима қиларкин? Лекин мени қўрқитаётган нарса бу эмас эди... Мен ҳатто шу дахшатли дамда ҳам отамни яхши кўрардим, шу билан бирга мен, мана ҳозир у зўравонлик билан муҳаббатимни тилка-пора қилади, деб ҳис қилардим. Энди мен ҳеч қўрқмай қўйдим. Гўё, мен биронта фалокатнинг юз беришини кутар ва истаётган эдим... Агар шунақа экан... Майли, жуда яхши, ҳа, жуда яхши!

Отам яна оғир хўрсинди. У ўз ғазабини босиб ололдими, йўқми — мен ҳалигача билмайман. Лекин шу мушкул пайтда тўсатдан очиқ деразадан Тибурцийнинг кескин овози эшитилди:

— Э-ҳе!.. Менинг бояқиш кичик дўстим..

«Тибурций келди!», деган хаёл яшин тезлигида миямдан ўтди, лекин ҳатто отамнинг елкамга қўйган қўлининг қалтираб кетганини сезган бўлсам ҳам, Тибурцийнинг келиши ёки бошқа биронта сабаб мен билан отам ўртасига ров бўлади, бошимга ёғилиши муқаррар бўлган мусибатнинг олдини олади, деб ўйламаган эдим.

Бу орада Тибурций тезда эшикни очиб, остонада тўхтади ва ўтқир кўзлари билан ота-бола икковимизга тез разм солиб чиқди.

— Э-ҳа!.. Менинг кичкина дўстимнинг аҳволи оғирга ўхшайди.

Отам уни ҳайрон бўлиб, совуққонлик билан кутиб олди, лекин Тибурций хотиржам эди. Ҳозир у жиддий эди, афтини бужмай-тириб масхарбозлик қилмас, кўзлари негадир ғамгин боқарди.

— Пан судья!— деди у мулойимлик билан.— Сиз саҳоватли кишисиз... болани қўйиб юборинг. Бу йигитча «ёмон муҳит» орасида бўлди, лекин худо шоҳид, у ҳеч қандай ёмонлик қилгани йўқ, агар у менинг хор-зор етимчаларимга ўзини яқин тутган бўлса, қасам ичиб айтаманки, яхшиси, мени осиб ўлдиришга буюринг, аммо бунинг учун боланинг азоб чекишига йўл қўймайман. Мана, сенинг қўғирчоғинг йигитча...

У тугунчани ечиб, ундан қўғирчоқ олди. Отамнинг елкамдан чангаллаб ушлаб турган қўли бўшашди. Юзида ажабланиш аломатлари пайдо бўлди.

— Бу қандай гап?— деб сўради у ниҳоят.

— Болани қўйиб юборинг,— деб такрорлади Тибурций, сўнг ўзининг каттакон кафти билан менинг эгилган бошимни меҳрибонлик билан силади.— Унга минг дўқ қилганимиз билан бари бир ҳеч гап чиқара олмаймиз. Лекин мен сиз билишни истаган нарсаларни жон-жон деб гапириб беришим мумкин... Қани, бошқа хонага чиқайлик, пан судья.

Тибурцийга то шу вақтгача ҳайрон бўлиб қараб турган отам, унинг сўзига кирди. Улар иккови нариги хонага чиқишди, мен эса қалбимни тўлдирган ҳиссиётлар таъсирида турган еримда қотиб қолдим. Шу пайт мен ҳеч нарса тўғрисида ўйламасдим. Кўз олдимда фақат битта кичкина бола намоён бўлиб, унинг қалбида иккита бир-бирига ўхшамаган ҳиссиёт — ғазаб ва муҳаббат ҳислари уйғонганини тасаввур қилардим, бу ҳислар юракни эзарди. Бу бола мен эдим-у, гўё ўзимга ўзим ачинардим. Бундан ташқари эшик орқасидан қизғин, лекин ноаниқ икки товуш эшитилар эди.

Кабинет эшиги очилиб, икки ҳамсуҳбат кириб келганида мен ҳамон ўша алпозда қотиб турардим. Шу пайт яна аллақимнинг қўли бошимни силай бошлади, мен чўчиб тушдим. Менинг сочларимни меҳрибонлик билан силаётган бу қўл отамнинг қўли эди.

Тибурций мени қўлига олиб, отамнинг кўз олдига ўз тиззасига ўтқазди.

— Бизниқига боргин,— деди у.— Отанг рухсат беради. Қизим билан видолашининг керак. У... у ўлди.

Тибурцийнинг овози қалтираб кетди, у кўзларини ғалати қилиб пирпиратди-да, дарҳол ўрнидан туриб, мени ерга қўйди ва хонадан тез юриб чиқиб кетди.

Мен савол назари билан отамга қарадим. Энди қаршимда мутлақо бошқача одам турарди, мен кўпдан бери ахтарганим — қандайдир қондошлик, туғишганлик белгиларини худди ана шу одамда топдим. У менга одатдагича ўйчанлик билан боқар, лекин энди унинг қарашида ажабланиш ва сўроқ ифодалари бор эди. Назаримда ҳозиргина иккаламизнинг бошимиз устидан эсиб ўтган бўрон отамнинг қалбини ўраб, кўнглини хира қилиб турган қуюқ туманни тарқатиб юборгандай эди. Отам ана шундан кейингина менда ўз фарзандига хос таниш белгиларни кўра бошлади.

Мен ишонч билан унинг қўлини қўлимга олиб дедим:

— Мен ўғирламаган эдим... Сонянинг ўзи вақтинча бериб турган эди...

— Ҳа, ҳа,— деди ўйчанлик билан,— биламан... Сенинг олдинда гуноҳқорман, болам, бир вақт келиб мени кечирарсан, шундай эмасми?

Мен отамнинг қўлини олиб, ўпа бошладим. Энди у ҳеч қачон менга бундан бир неча минут олдин қараган даҳшатли кўзлари

билан боқмаслигини яхши билардим, шунда кўпдан бери юрагим-да сақлаб келган меҳр-муҳаббатим жўш уриб кетди.

Энди мен отамдан қўрқмасдим.

— Энди мени тепага юборасизми? — сўрадим мен, бирдан Тибурцийнинг таклифини эслаб.

— Ҳа-ҳа... Бор, бора қол, болакай, видолаш,— деди у меҳрибонлик билан, лекин унинг овозида ҳамон ҳайронлик ифодаси акс этарди.— Ҳа, айтгандай, шошма... Ўтинаман, бир оз кутиб тур.

У ўз ётоқхонасига кириб кетди ва бир неча минутдан кейин қайтиб чиқиб, қўлимга бир неча қоғоз қистирди.

— Буларни... Тибурцийга бериб қўй... Унга айтгинки, мен ундан илтимос қиламан — тушундингми?.. илтимос қиламан — шу пулларни... сенинг номингдан... олишни илтимос қиламан... Тушундингми?.. Яна шунини ҳам айтиб қўйки,— отам гўё иккиланаётгандай илова қилди,— унга айт, агар у шу яқин ўртада бир... Фёдорович деган одамни билса, унга айтиб қўйсин, Фёдоровичнинг шаҳаримизда турганидан турмагани яхши... Энди бор, болакай, тезроқ бор.

Тибурций тепага етганида, орқасидан ҳаллослаб етиб олдим, отамнинг айтганини қилдим.

— Отам... илтимос қилди...— дедиму, отам берган пулларни унинг қўлига тутқиза бошладим.

Мен унинг юзига қарамадим. У пулни олди ва Фёдорович тўғрисидаги топшириқни маънос қиёфада туриб эшитди.

Ертўлада, қоронғи бурчакдаги тахта устида Маруся ётарди. «Ўлим» деган сўз кичкина бола қулоғига тўла маъноси билан эшитилмас экан, фақат энди, бу жонсиз мурдани кўрганимдагина аччиқ-аччиқ кўзёш тўкиб, нафасим ҳиқилдоғимга келди. Менинг ёш дўстим юзлари чўзилиб жиддий ва ғамгин қиёфада ётарди. Юмуқ кўзлари яна бир оз чуқур тушган, яна кўпроқ кўкаринқираган эди. Оғизчаси болалик қайғусини ифодалаб, хиёл очиқ қолган эди. Маруся гўё шу юз ифодаси билан бизнинг кўз ёшларимизга жавоб қайтараётгандай эди.

«Профессор» мурданинг боши узра туриб лоқайдлик билан бош чайқарди. Кимдир бурчакда болтани дўқ-дўқ уриб, бутхона тоmidан олинган эски тахталардан тобутча ясарди. Марусяни кузги гуллар билан безадилар. Валек бурчакда ухлаб ётар, уйқусида бутун вужуди билан энтикиб-энтикиб қўяр ва аҳён-аҳёнда ўксиниб йиглаб юборарди.

ХОТИМА

Юқорида ҳикоя қилинган воқеадан кейин кўп ўтмай, «ёмон муҳит» аъзолари тарқалиб кетишди.

Тибурций билан Валек ҳеч кутилмаганда бирдан ғойиб бўлиб қолишди, уларнинг илгари шаҳримизга қаёқдан келиб қолганини ҳеч ким билмаганидай, энди уларнинг қаёққа кетишганини ҳам ҳеч ким билмасди.

Вақт ўтиши билан кўҳна бутхона харобага айланди. Аввалига унинг томи ўпирилиб тушиб, ертўлани босиб қолди. Кейин, бутхона атрофи ўйдим-чуқур бўлиб кетганида, яна ҳам кўримсиз бўлиб қолди; бойқушлар яна ҳам кучлироқ сайрашарди, қоронғи куз кечаларида қабрлар устидаги чироқлар мудҳиш кўк рангда лопиллаб нур сочарди. Атрофи чамбарак билан ўралган фақат битта қабр ҳар йили баҳорда ям-яшил майсалар, турли хил чечаклар билан қопланарди.

Биз Соња билан, баъзан ҳатто отам билан биргаликда, бу қабрни зиёрат қилгани борардик: биз шу ерда, япроқлари тинмай алланималарни пичирловчи қайин дарахти соясида, туман орасида аста жимирлаб кўриниб турган шаҳар рўпарасида ўтиришни яхши кўрардик. Бу ерда синглим билан биз бирга китоб ўқирдик, хаёл сурардик, ўзимизнинг энг дастлабки ёшлик орзуларимизни, учқур ва мағрур ёшлигимизнинг энг биринчи режалари ҳақида ҳам дардлашардик.

Вақти келиб, биз ҳам бу сокин, қадрдон шаҳардан сафарга отланганимизда, жўнаш олдидан, икковимиз шу ерда ҳаёт ва умидларга тўлган қалб билан шу кичик қабр тепасида ўз аҳду паймонларимизни бир-биримизга айтган эдик.

ЛАҲЗА

Бади

I

— Бўрон туради шекилли, ошна.

— Ҳа, капрал¹, кучли бўрон бўлади. Бу шарқий шамолнинг феълини мен яхши биламан. Энди кечаси денгиз роса сергалва бўлади.

— Ишқилиб, денгизчиларимизни авлиё Юсуфнинг ўзи қўлла-син. Ҳайтовур, балиқчилар соҳилга чиқиб олишди-ку.

— Ким билади дейсиз... Қаранг-а, ҳўв анов томонда бир елкан кўрингандай бўлдими?

— Йўқ, бирон қуш учиб ўтгандир. Шамолдан девор панасига ол ўзингни... Хўп, мен кетдим. Навбатчилик икки соатдан кейин алмаштирилади.

Капрал кетди. Соқчи бетиним кўпириб тошаётган денгиз қуршаб олган кичкина қалъа девори ёнида қолди.

Бўрон чиндан ҳам яқинлашиб келаётган эди. Қун ботгач, шамол янада кучайди, уфқ қирмизи тусга кирди, осмон қизариб яллиғлангани сари денгиз сатҳи тобора қорайиб, совуқ йилтирар эди. Қорамтир уммоннинг ҳар ер ҳар ерида оқиш тўлқинлар гирдобсимон мавжлана бошлади. Ана шу дамда, кишига, гўё бу улкан уммоннинг туби ҳам қаҳрга тўлиб интиҳосиз ғазабдан оқариб-бўзарган кўйи, юқорига чиқишга талпиниб-тўлғанаётгандай туйиларди.

Кўк бағрида ҳам шошқин бир саросима ҳукмрон эди. Узун-узун чўзилган булут парчалари шарқдан ғарбга томон беқўним учиб ўтар, уфқ этагида бирин-бирин оловланар, гўё қуюн бу булутларни ланғиллаб турган улкан бир ўтхонага итқитиб юбораётгандай эди.

Энди уммон узра яқинлашиб қолган момақалдироқ нафаси аниқ сезилмоқда эди.

Сувнинг қорайган мавжлари орасида бир елкан ҳурккан қуш қанотлари янглиғ лип этиб кўринди; афтидан, бирон балиқчи кеч қолган-у, соҳилга етиб олишдан умидини узиб, бўрон олдидан, ноилж қайиғини шу истехком томонга бурган кўринади.

Узоқдаги соҳил аллақачон туман оғушига сингиб, тушиб келаётган қоронғулик ва сапчиган тўлқин зарралари аро кўздан ғойиб бўлган эди. Денгиз оғир ва чўзиқ пишқирав, тўлқинлар

¹ Капрал — кичик ҳарбий унвон, сержант маъносига тўғри келади. (Таржимон.)

эса ҳали ҳам ёришиб турган кунботар уфқи томон бири кетидан бири югургиларди. Бояги елкан эса бир кўриниб бир кўринмай липиллайди. Қайиқ тўлқинлар билан кураша-кураша, шамолга қарши аранг сузиб, оролга аста-секин яқинлаша бошлади. Истеҳком девори ёнида уни кузатиб турган соқчига, гўё бу оқшом қоронғулиги ва денгиз ваҳшати ўзаро тил бириктириб, бу ёлғиз қайиқчани зулумот, ажал ва тўлқинлар даҳшати билан фарқ қилиб юборишга қасддан ҳаракат этаётгандай бўлиб кўринди.

Истеҳком деворида лип этиб чироқ ёнди. Кейин иккинчи, учинчи чироқ ёришди. Энди қайиқ кўринмас, аммо балиқчи бу ўтти — даҳшат тўла ҳудудсиз уммон устидаги милтираган бир неча шуълани кўриб, мўлжал олиши мумкин эди.

II

— Тўхта! Ким бу?

Соқчи девор оша қайиққа қараб хитоб қилади ва уни нишонга олади...

Аммо денгиз бу дағдағадан ҳам қўрқинчли эди. Балиқчи қайиқ рулини бир лаҳза қўйиб юборса борми, тўлқинлар ўша ондаёқ қайиқни тошларга элтиб уриши тайин... Қолаверса, бу қўҳна испан милтиқлари нишонга унча аниқ уролмайди ҳам. Қайиқ, юзаётган қуш эҳтиёткорлиги билан, янги мавж етиб келишини кутади, тўлқиннинг нақ ўркачида бурилади ва тўсатдан елкани туширилади... Қирғоққа сапчиган тўлқин уни олдинга итқитди ва қайиқ ости билан шағалларга ишқаланганича, кичик бир бандаргоҳга кириб қолди.

— Ким бу? — дея тагин ўктам овозда қичқирди қайиқнинг машаққатли сафарини хавотирланиб кузатиб турган соқчи.

— Ошна! — деб жавоб берди балиқчи. — Юсуф пайғамбар ҳаққи-ҳурмати, дарвозани очинг. Кўриб турибсиз-ку бўронни!

— Шошмайтур, ҳозир капрал келади.

Деворда соя липиллади, бирпасдан сўнг оғир эшик очилиб, чироқ нури тушди, одамларнинг сўзлашгани эшитилди. Испанлар балиқчига бошпана бериб турадиган бўлишди. Энди у истеҳком деворлари ичида, илиқ-иссиққина аскарый казармада тун бўйи бошпана топади. Ҳордиқ чиқараётиб, боягина уммоннинг даҳшат солиб ўкиргани ва тубсиз сув устидаги тун ваҳимасини эслаш анча кўнгилли бўлади.

Эшик ёпилди, гўё истеҳком бояги ўркач-ўркач тўлқинлар энди бир текисда саф тортиб, кучли довул авжига чиққан серғулу денгиз гавғосидан қутулгандек эди.

Истеҳком бурчагидаги минора дарчасида ҳам бир чироқ сўниқ ёғду таратиб турар, қирғоқдаги тошларга урилиб ҳолдан тояётган аммо ҳали ҳам шаштидан тушмаган денгиз тўлқинлари эса бандаргоҳда қолдирилган ҳалиги қайиқни бир меъёрда тебратиб турар эди.

Бурчакдаги бу минора ичида испан ҳарбий қамоқхонасининг бир ҳужраси бор эди. Ҳужрадаги чироқнинг қизғиш шуъласи бир лаҳза сўнди-ю, панжара ортида бир одамнинг қора шарпаси пайдо бўлди. Кимдир ўша ёқдан қоронғу денгизга бир қараб қўйди, сўнг яна нари кетди. Тўлқинлар узра тагин чироқнинг қизғиш шуъласи акслана бошлади.

Бу одам кўзғалончи ва денгиз қароқчиси эканликда айбланган Хуан-Мария-Хозе-Мигуэль-Диац деган кимса эди. Аввалги кўзғолон вақтида испанлар уни асир олиб, ўлимга ҳукм қилишган, бироқ кейинчалик аллакимнинг марҳамати билан ўлимдан озод этилган эди. Унга ҳаёт ҳадя этдилар, яъни оролга олиб келиб, шу минорага қамаб қўйдилар. Бу ерда унинг кишанларини ечишди. Чунки кишаннинг хожати йўқ эди: деворлар тошдан қурилган, деразага йўғон панжара урилган, деразадан нарисси — поёнсиз денгиз... Унга қайта ҳадя қилинган бутун ҳаёт шундан иборат эдики, у деразадан йироқдаги соҳилга қараб ўтириши... Эслаши... Ва, имкони бўлса, умид қилиши ҳам... мумкин эди.

Аввалига, ҳаво очиқ кунлари, қуёш зумрад тўлқинлар устида чарақлаб, олис соҳил кўзга яқиндай кўринган вақтларда у соатлаб ўша соҳилдан кўз узмай ўтирар, йироқ-йироқлардаги кадрдон тоғ тизмаларига, тоғдаги иланг-биланг дараларга, аранг кўз илғайдиган олис қишлоқларга термилар эди... Шу кўйи тусмоллаб, бандаргоҳларни, йўллар, тоғ сўқмоқларини топган бўлар; назарида, бу жойларда аллакимлар енгил одимлаб юргандай, улар орасида эса, ўша — кўнгилга яқин бир қиз ҳам бордай... У, тоғларда яна порох тутунлари тарагган отишмалар чақини кўриниб қолармикин, тўлқинлар оша олис соҳилдан бу ёққа кўзғалон ва озодлик байроқларини қилпиратиб елканлар елиб келармикин, дея умид қилар эди. Умид қилибгина қолмас, балки матонат билан ана ўша лаҳзага тайёрланар, занг босган панжара атрофидаги тошларни минг эҳтиёткорлик билан астойдил уриб майдалар эди.

Аммо йиллар ўтиб борарди. Соҳил ҳамон жимжит, даралар ҳам мовий бир туман қўйнида осуда мудрар, соҳилдан аҳён-аҳёнда бир испан соқчи катери кўриниб қолар, бундан ташқари, балиқчиларнинг тирикчилик кўйида изғиган кемалари денгизда ўлжа қидирган оқчорлоқдай ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа ўтиб турар эди.

Унинг бутун кўрган-кечирганлари аста-секин тушида бўлиб ўтгандай туйила бошлади. Ювош тортиб қолган ўша олис соҳил ҳам худди тушдагидай тилларанг туман ичра мудрар, аллақачонги анов шаффоф соялар ҳам соҳил бўйида гўё тушдаги каби сарсари... Бироқ соҳилдан тутун чиқса, кейин тўлқинларга тўш уриб ҳарбий катер физиллаганча ўтиб қолса, билардики, оролга маҳбуслар ва соқчиларнинг яна янги навбати келтириляпти...

Шу тарзда тагин бир неча йиллар босириқ тушдай ўтди-

кетди. Хуан-Мария-Мигуэль-Хозе-Диац энди анча кўникиб қолган, бир вақтлар тушларига кирадиган ўша долғали ўзига ҳам маъносиз, лоқайд назар ташлар, панжарани қўпоришга уринишларни эса аллақачонлар бас қилган эди... Ортиқча бошоғриқнинг нима кераги бор?..

Бироқ ҳар гал бу жойларга етиб келгач, жуда авжига чиқади-ган шарқий шамол қўзғалиб, денгиз тўлқинлари яна кичкина оролнинг нишаб қирғоғидаги тошларни қалдиратиб сура бошлаган дамларда — унинг қалби қаърида ҳам баайни денгиз пойидаги тошлар сурилгани каби, аллақандай мавҳум бир ғусса ғимирлаб қолар эди. Соҳил устини чулғаб олган мовий сароб ичидан яна аллакимларнинг шарпаси чиқиб келиб, денгиз тўлқинлари узра суза-суза, нимадир деб қаттиқ-қаттиқ, шошқин, бесаранжом ва норози бўлиб қичқираётгандай, чорлаётгандай туйиларди. Булар бари денгизнинг шовқини эканини у яхши англаса-да, нимагадир бу қичқириқларга қулоқ солишдан ўзини тиёлмас эди... Шундай дамларда яна кўнглининг туб-тубларида аллақандай, оғир, жонсўз ҳаяжонлар туғён ура бошларди.

Хужрасининг тош поли у бурчакдан-бу бурчакка қараб кўндалангига ўйилиб кетган. Бу — ана шундай бўронли кечаларда маҳбуснинг қафас ичида уёқдан-буёққа ҳаяжон билан югура-югура, йиллар давомида яланг оёқлари билан солган ўйиқ йўлак эди. Аҳён-аҳёнда мана шундай кечаларда у яна панжара ёндоридаги тош деворни тимдалаб ҳам қоларди. Бироқ эртаси тонгдаёқ, денгиз тинчиб, оролнинг тошлоқ пойини яна майин-майин ўпа бошлаган дамларда у ҳам ювошланар, туйғулари жунбушга келган анов дақиқаларини тагин унутар эди.

У ўзини бу ерда тутиб турган нарса фақат панжара эмаслигини яхши англарди. Аввало уни тутиб турган нарса — гоҳ пўртаналар солиб, гоҳ майин жилвалар сочувчи мана шу маккор денгиз, тагин қолаверса, ўша йироқ соҳилнинг уйқу босгандай мудраб, бир зайлда мовий туман пардаси ичра кўмилиб ётиши эди...

IV

Яна шу тариқа елиб йиллар ўтди. Уйқу — ўлик дейдилар; унинг бутун ҳаёти оғир, карахт, изсиз кечган уйқудек эди.

Аммо яқиндан бери тушдан иборат мана шу ҳаётида айрим ўзгача нарсаларни ҳам кўра бошлади. Гоҳо ҳаво очик бўлган кунларда йироқ соҳилда қоларди. Истеҳкомда ҳам қутилмаган ишлар юз бермоқда; испанлар исёнсиз ўтган тинч йиллар давомида нураб қолган қалъа деворларининг шикаст-рехтларини шошапиша тузатишар, соҳил билан орол ўртасида эса испан ҳарбий байроғи илинган ҳарбий кемалар аввалгидан кўра серқатновроқ бўлиб қолган эди. Икки марта эса калта миноралари сув устида аранг кўриниб, баҳайбат денгиз жониворига ўхшаган улкан зирҳли кемалар ҳам, салобат билан оҳиста ўтиб кетди. Диац кўзларида ҳайрат, бу кемаларни бўзрайиб кузатиб қолди. Бир сафар

эса тоғлардаги таниш ўнгирлар ва даралар орасида отишма бўлаётгандай, ҳар ўқ отилган чоғда қуёш чарақлаб турган соҳилда зиғирдай тутун лип этиб чиқиб, ёрқин мовий ҳавога аста сингиб кетаётгандай бўлиб кўринди. Яна бир сафар узун, қоп-қора зирҳли ҳарбий кема олис соҳилга қараб тўғри йўл солганини кўриб қолди. Сўнг денгиздан туриб отилган замбарак ўқининг аксу садоси Диац ҳужрасининг деразасига ҳам урилгандек бўлди. У сапчиб ўрнидан турди, панжарани маҳкам чангаллаб, силкита бошлади. Панжара гичирлаб тебрланди. Тош деворга қоқилган темир кесаки тирқишларидан майда тошу тупроқ ёғилди.

Аммо орадан яна бир неча кун ўтди. Соҳил тагин тинчиб, мудрар, денгиз кимсасиз, тўлқинлар осойишта — гўё бекорчиликдан зерикиб, шунчаки эрмакка бири ортидан бири тошли қирғоқларга урилаётгандай эди... У тагин бўлиб ўтган воқеаларнинг барчаси туш эмасмикин, деб хаёл суриб қолди...

Аммо бугун эрталабданоқ яна денгиз унинг тинчини бузди. Тўлқинлар тошқини тагин сурон солиб бандаргоҳга ёпирилди. Чап томонда эса қирғоқ бўйидаги тошлар қалдираб, сув остида сурилаётгани эшитилиб турарди. Кечга бориб, чорбурчак ойна ортидан денгизнинг ҳар жой-ҳар жойида кўпикланган мавжлар ҳам кўзга ташланиб қолди. Денгиз пўртаналари наъра торта бошлади, қирғоқ ҳам бўғиқ гувиллаб, оҳ чекмоқда эди.

Диац ажабтовур елка қисди-да, эртароқ ётишга чоғланди: денгиз нима деб алжираса алжирайверсин; бояги лопиллаб турган қайиқ ҳам бу ўкираётган пўртаналар исканжасидан қандай қилиб омон қолса қолавермайдими?.. Унинг қайиқ билан, денгизнинг алаҳлаши билан нима иши бор?

У секин тўшагига чўзилди.

Испан қоровули одатдаги вақтда чироқни элтиб, маҳбус ётган ҳужра эшиги ёндорига қўйган пайтда, тирқишдан шуъла тушиб унинг чўзала тушган гавдасини, кўзлари юмуқ рангпар юзини ёритди. Чамаси, Диац тинчгина ухламоқда эди. Бироқ негадир аҳён-аҳёнда қошлари чимирилиб, юзида мавҳум бир изтироб кўланкаси акс этар, гўё қаттиқ уйқуга кетган онгу шуурида худди денгиз қирғоғидаги қалдираган тошлар сингари алланима оғир гулдираб сурилаётгандай эди.

Аммо бирдан у, худди кимдир отини айтиб чақиргандай, чўчиб уйғонди. Тўлқин қайтаргичдан шиддат билан ўтган кучли пўртана нақ деворга келиб урилган эди. Деразадан ўкираётган тўлқинларнинг оқиш кўпиклари ярқираб кўришиб турар, ҳатто денгиз қасирғаси бир оз тинган пайтда ҳам хонада бетиним шовурлаган садолар эшитиларди. Сурон маҳкам қулфланган эшик тирқишларидан ичкарига ҳам ёриб ўтиб, ички йўлақларни ҳам шовқинга тўлдирган эди. Гўё нимадир орол устидан атайлаб дағдаға билан учиб ўтган-у, энди узоқда, узоқларда унинг товуши аста пасайиб бораётгандай эди.

Диац сапчиб ўрнидан турди. У атиги бир лаҳза ухлаб қолибман, деб ўйлаб, бояги йироқда сузган қайиқнинг оппоқ елканини

кўриш илинжида яна деразага оша нигоҳ ташлади. Лекин дераза орти қоп-қоронғу, зулмат қўйнида эса денгиз қутурар, асов тўлқину пўртананинг аралаш-қуралаш ҳайқириғи борлиқни тўлдиргандек эди.

Гарчи, бунақа кучли бўрон доимо бўлавермаса-да, Диац бу гулдиросни, бу шов-шув, бу пишиллаш, бу чувиллашни ва ҳатто тошлоқ соҳилнинг энгил титрашини яхши билар, шу боис хотиржам эди. Бироқ, нима учундир худди шу беадад гумбурлар пастлаб бораётган дамда шовқин-сурон орасидан қулоғига қандайдир янги, эркаловчи ва нотаниш бир овоз ҳам чалинаётгандай бўлиб туйилди...

У яна деразага отиларкан, панжарани чангаллаб, қоронғуликка қадалиб тикилди: чексиз-чегарасиз асов денгиз. Қутурган денгиз чексиз-чегарасиз эди. Олис соҳил қуюқ зулмат комига тамомила ғарқ бўлган. Атиги бир неча лаҳза соҳил билан орол устидаги булутлар орасида қирмизранг ой бўзариб кўринди. Йироқларда, асов тўлқинлар сиртида заифгина шуълалар титрар, сўнар эди... Фақат манави гулдурос — қудратли, асов ва ўжар, жонсарак, аллақабёқларга шодон чорловчи гулдуросгина бирдам тинмасди...

Хуан-Мария-Хозе-Мигуэль-Диац бутун борлиғи негадир манов денгиз каби титраб, тўлқинланиб кетаётганини сезди. Қалби узоқ уйқу мудроғидан уйғонаётгандай, шуури равшанлашаётгандай, пажмурда орзую армонлар тагин қайтадан бош кўтараётгандай... Ногоҳ у бир неча кун аввал соҳилдан кўринган ғаройиб манзарани эслаб қолди... Вожаб, бу ахир туш эмас эди-ку! Нега, нима учун уни туш деб ҳисоблади? Ахир, бу кўзғалиш эди, отишмалар бўлувди... Қўзғалон эди-ку!..

Довул яна хуруж қилди, яна оппоқ ярқираган сув зарралари ҳарёққа сачради, тагин шу шовуллаган шовқин ичида ўша — бояги нотаниш ва дилгир овоз янграб кетгандек бўлди. Шартта Диац панжарага ёпишиб, телба бир куч билан уни қаттиқ силкиди. Шўртак сувнинг доимий таъсирида уваланиб кетган ганч ва шағал шовуллаб тўкилди, бир неча тош кўчиб тушди ва панжара туйнукдан осонгина олинди қўйди.

Деразанинг нақ остидаги бандаргоҳда эса бояги қайиқ ғичирлаб чайқалиб турарди...

V

Қалъада бу пайт соқчилар навбат алмашди.

— Е ҳазрати Юсуф... Е Биби Марям!— дея гўлдиради янги соқчи, сўнг бошига ёмғирпўш тортиб, девор бурчагидаги панага ўтди. Бутун денгиз бўйлаб гоҳ сусайиб, гоҳ авжланиб, оппоқ кўпикларни ярқиратганча, янги довул ёпирилиб келмоқда эди. Шамол ҳам ақлдан озгандай қутурар, орол эса элбурундан титраб, нола чекар эди. Сув тагида йиллаб ётган баҳайбат харсанглар сурилиб қирроққа чиқиб кетган, олақоронғуликда оппоқ арвоҳ каби кўринарди.

Айни Диац ўзини ойнадан ташлаган маҳалда довул зарб билан келиб оролга урилди. Унинг ҳаммаёғи шалаббо бўлди. Қулоғи чип битиб, ағнаб тушди... Бир неча сония ҳушига келиб-келмай, кўнгли қўрқувга тўла, совқотган, афтода бир алфозда ётиб қолди, боши устидан эса қандайдир ҳайбатли, асов ва ғазабнок бир нимадир ўкириб ўтаётгандай эди...

Шовқин-сурон сал босилгач, у кўзларини очди. Осмонда қопқора, шарпасиз, шуъласиз булутлар юзиб ўтмоқда эди. Бетўхтов ғарб томонга оққан бу баҳайбат галаларни у кўргандай эмас, кўпроқ сезаётгандай эди. Йироқларда эса кўзга кўринмас, аммо даҳшатли бир ниманингдир яна кўзгалгани сезилди, тўхтовсиз равишда бўғиқ, ёвқур бир ўкириқ эшитиларди.

Фақат истехкомнинг тош деворларигина бутун борлиқни тутган бу умумий ҳаракат ичра тек қотиб, бепарво турарди. Ғираширада қалъа туйнуқларидан мўралаган тўпларнинг оғзи қорайиб кўринади... Ўқтин-ўқтинда бир дамлик жимлик орасида узокдан — казарма томондан кечки ибодат овози келар, ноғоралар ҳам сўнги бор чалиб бўлинган эди. Қалъа ичкараси, афтидан, осойишта эди. Минорадаги чироқ ҳам бир зайлда текис нур таратиб турибди.

Диац ўрнидан турди, роса саваланган итдек бемажол, аранг юриб, чироқ сари жилди... Йўқ, денгиз маккор, денгиз даҳшатли. Ўзининг тинчгина ҳужрасига қайтгани маъқул. Панжарани қайта жойига ўрнатиб, бурчакка тўшагини ёзади-да, тутқунликнинг оғир, аммо бежавотир уйқусига қайта чўмади.

Фақат панжарани соқчи сезиб қолмайдиган қилиб ўрнатола бас... Тағин, шундай бўронли тунда қочмоқчи бўлибди, деб гумонсираб юришмасин. Қочиб нимаям қиларди... Денгиз — тайин ўлим, холос...

У деворга тирмашиб, дераза рафига чиқди-ю, тўхтаб қолди...

Каталакдек ҳужра бўм-бўш ва бир оз тинчроқ эди. Бир текисда сарғиш нур сочаётган чироқ деворларни, товон изи силлиқлаб юборган оёқ остини, бурчакда ётган тўшагини ёритиб турарди... Бош томонида эса тошга ўйиб ёзилган ушбу сўзлар ҳам кўзга ташланарди:

«Хуан-Мария-Хозе-Мигуэль-Диац, кўзғолончи. Яшасин озодлик!»

Бутун деворни шу каби йирик ва майда, равшан ва хира ёзувлар тутиб кетган эди.

«Хуан-Мигуэль-Диац...» Сўнг рақамлар... Аввалига у кунларнинг ўтишини, сўнгроқ ҳафталарнинг ўтишини, кейинроқ эса ойлар ўтишини белгилаб ёзиб борган... «Ё Биби Марям, икки йил ҳам ўтди...» ... «Уч йил... Худоё, ақлимдан оздирмагайсан... Диац... Диац...»

Унингчи йил эса жўнгина, рақам билан, хитоб аломатисиз белгилаб қўйилган эди холос. Сўнг ҳисоб тўхтатилган... Фақат исмигина тобора қувватдан кетаётган қўл билан ҳафсаласиз ёзиб борилган...

Шу тобда Диацга; гўё унинг ўрнида кимдир биров ётгандай, ҳатто оғир уйқуга кетгандай бўлиб кўринди. Ана, унинг кўкраги аста, номаълум бир безовталиқ билан кўтарилиб тушмоқда... Наҳот, бу унинг ўзи бўлса? Уша — бу ерга қамалганда куч-қувватга тўлган, ҳаётга, озодликка жонини тиккан Диацдан шۇ қолдими?!

Довул янги куч билан, сурон солиб, гумбураб келиб яна оролга ўзини урди... Диац қўлини бўшатиб, тагин қирғоққа сакраб тушди. Бирпасдан сўнг довул даҳшати тина бошлади... Деразадан эса ҳамон бир текисда сарғиш ёғду тушиб турарди.

VI

Қалъа девори ёнида турган соқчи милтигини шамол юлқила-маслиги учун маҳкам тутганча, денгизга орқа ўгириб, уммоннинг бу жаҳаннамий гулдуриси ва шамолнинг шиддатли гувиллашига қулоқ солган кўйи дуо ўқиб, калима ўгирарди. Осмон янаям қорайди, булутларни, ҳавони, ҳатто поёнсиз бу денгизни ҳам ўз қўйнига олган зулмат эса, афтидан, бутун бу дунёни югиб юборгандай туйиларди. Фақат аҳён-аҳёнда бу шовқин, бу гулдурас, шалоплаш ва ваҳимали талотўп ичида оппоқ мавжлар кўпириб кўринар, сўнг оролга зарб билан тўлқин урилар, анча наридаги пастак деворларни ҳам сув шилта-шалоббо қилар эди.

Билган дуоларининг барини ўқиб бўлгач, соқчи денгиз томонга ўгирилди-ю, ҳайратдан донг қотиб қолди: қоронғида аранг кўзга кўринаётган бир қайиқ бандаргоҳни ёнлаб денгиз томон суринар, суриганда ҳам нақ шамол қутуриб учиб ўтаётган, денгиз қайнаб-тошиб, зулматда тўлғанаётган томонга қараб борар эди. Тўсатдан елкан кўтарилиб, шамолда қабарди, қайиқ кескин чайқалди, бир кўтарилиб тушди ва кўздан ғойиб бўлди...

Худди шу лаҳзада Диац ҳам ортига бурилиб қаради. Кўзига анови қоп-қора орол тебраниб чайқалгандай ва шу дамга қадар пажмурда нурларини сепиб ортидан қузатган ҳиссиз чироқ-пироқлари билан қўшилиб ер қарига кириб кетаётгандай бўлиб кўринди. Олдинда эса фақат мавҳумот ва бўрон. Бирдан унинг ҳасратда адо бўлган, аламзада юрагида шодлик бўронлари тугён кўтарди. У рулни маҳкам чангаллади, елканни таранг тортиб туриб, бор овозда ҳайқириб юборди... Бу энди тизгинсиз қувонч ҳайқириги, чексиз тантана ҳайқириги, уйғонган ва энди ўз кадр-қимматини англаган оташин бир ҳаёт ҳайқириги эди... Ортидан милтиқнинг пақиллаб отилгани эшитилди, сўнг замбарак гумбурини бўрон шамоли узоқ-узоқларга учириб олиб кетди. Ёнбошдан эса қайиқни исканжага олиб, довул ёпирилиб келмоқда эди... Қайиқ юқорига кўтарилар... ундан ҳам юқорига чиқиб борар, гўё абадият юксакликка кўтарилаётгандай тобора баландлар эди... Хозе-Мария-Мигуэль-Диац эса, қошларини чимирганча, рўпарага қаттиқ тикилиб борар, кўксидagi шодлик тантанаси тобора тошгандан-тошар эди... Биладики, у энди озод, биладики,

бу ёруғ жаҳонда ҳеч ким унинг қадар юксалган эмас, зеро барчанинг истаги яшашдан иборат бўлса... Унинг-чи... Унинг биргина тилаги озодлик, ёлғиз тилаги эрк холос.

Қайиқ тўлқиннинг қоқ тепасига чиқди, титраб чайқалди ва яна пастлай бошлади... Қалъадагиларнинг уни охирги марта кўришгани шу бўлди... Аммо бу кичик истеҳком хийла вақтгача бўронли денгиз сари ора-чорада ўқ ёғдириб турди...

VII

Эртасига эрталаб яна қуёш тиниқ самога кўтарилди. Қолган-қутган булут парчалари осмоннинг у ер-бу ерида сочилиб юрарди; денгиз эса ювош тортган, фақат кечкурунги ғалаёнидан хижолат бўлаётгандай чайқалиб турарди... Зилол тўлқинлар ҳам тошли қирғоқларга тобора бўштоброқ урилар, сув зарралари қуёш нурида шодон чарақлар эди.

Кечаги олашовурда ювилган, мусаффоланган ҳув олис соҳил ҳам тиниқ ҳавода кўзга ярқираб ташланарди. Ҳаммаёқда бўронли тундан сўнг уйғонган ҳаёт шан кулади.

Чоғроқ бир пароход қирғоқ ёқалаб, ортидаги тўлқинлар томон қўнғир тутундан чўзиқ ёл таратган кўйи, сузиб юрибди. Бир тўда испанлар истеҳком девори ёнида тўпланиб, уни томоша қилишмоқда.

— Нобуд бўлган чиқар, — деди бирови. — Бу иши бориб турган тентаклик... Нима дедингиз, дон-Фернандо?

Еш офицер сўз қотган одамга ўйчан назар ташлади.

— Ҳа, ўлган бўлса керак, — деди у. — Эҳтимол, ўзининг қамоқхонасига анави тоғлардан туриб тикилиб қараётган бўлишиям мумкин. Ҳарна бўлганда ҳам, денгиз унга бир неча лаҳза озодлик берди. Ким билади дейсиз, балки чинакам ҳаётнинг бир лаҳзаси — зерикарли умрнинг бир неча йилларига тенгдир...

— Ие, анови нимаси? Қаранглар-а!.. — Офицер шундай дея тоғли соҳилнинг жанубий чеккасига ишора қилди. Қўзғолончилар лагери жойлашган энг четдаги тепаликда, яшилтоб уфқ энида оплоқ тутун тўдаланиб кўринмоқда эди. Бирор бир сас эшитилмас, аммо паға-паға тутунлар пайдо бўлар, сўниб кетар, бўм-бўш дара ғалати бир тарзда жонлангандай эди. Бунга жавобан денгиздан замбарак узук-юлук гумбурлади. Чарақлаб турган тўлқинлар устига тутун тамоман қапишгандан сўнг, яна атроф-теварак жимиб қолди. Соҳил ҳам, денгиз ҳам сукутда эди...

Офицерлар бир-бирига қарашди... Қўзғолон кўтарган ерлик аҳоли эғаллаб турган жойдаги жонланиш — нималарнинг аломати бўлса экан-а? Е қочоқнинг тақдири ҳақидаги саволнинг жавобими бу? Ёки ногаҳоний тревога сабабли рўй берган тасодифий отишма холосми?

Жавоб йўқ эди.

Чарақлаб турган денгиз мавжлари эса сирли кулади, қирғоққа қараб елади, шалоплаб тошларга урилади...

1900